४ व्यवसाय संघटनांचे प्रकार – भाग १

४.१ खाजगी क्षेत्र
- ४.१.१ प्रस्तावना
- ४.१.२ अर्थ

४.२ एकल व्यापारी संघटना
- ४.२.१ प्रस्तावना
- ४.२.२ अर्थ
- ४.२.३ व्याख्या
- ४.२.४ वैशिष्ट्ये
- ४.२.५ गुण
- ४.२.६ दोष

४.३ भागीदारी संस्था
- ४.३.१ प्रस्तावना
- ४.३.२ अर्थ
- ४.३.३ व्याख्या
- ४.३.४ वैशिष्ट्ये
- ४.३.५ गुण
- ४.३.६ दोष
- ४.३.७ भागीदारांचे प्रकार
- ४.३.८ भागीदारीचे प्रकार

४.४ एकत्र हिंदू–कुटुंब पद्धती व्यवसाय
- ४.४.१ प्रस्तावना
- ४.४.२ अर्थ
- ४.४.३ व्याख्या
- ४.४.४ वैशिष्ट्ये
- ४.४.५ गुण
- ४.४.६ दोष

४.५ सहकारी संस्था
- ४.५.१ प्रस्तावना
- ४.५.२ अर्थ
- ४.५.३ व्याख्या
- ४.५.४ वैशिष्ट्ये
- ४.५.५ गुण
- ४.५.६ दोष
- ४.५.७ सहकारी संस्थांचे प्रकार

४.६ संयुक्त भांडवली संस्था
- ४.६.१ प्रस्तावना
- ४.६.२ अर्थ
- ४.६.३ व्याख्या
- ४.६.४ वैशिष्ट्ये
- ४.६.५ गुण
- ४.६.६ दोष
- ४.६.७ संयुक्त भांडवली संस्थेचे प्रकार

- **फरक**
- **सारांश**
- **स्वाध्याय**

तन्वी, गायत्री, यश आणि ओंकार ही चुलत भावंड आहेत. यंदा दिवाळीच्या सुट्टीत ते पुण्याला आपल्या काकांच्या घरी रहायला आले. एके दिवशी ते काका–काकू बरोबर प्रसिद्ध बाजारपेठेत फेरफटका मारायला गेले.

तन्वी : आपण इथल्या दुकानांच्या पाट्या वाचूया का?

यश : अरे वा ! छान कल्पना आहे. मी पहिल्यांदा वाचणार " **विजय खेळणी दुकान**" प्रोप्रा–देशपांडे काका, प्रोप्रा म्हणजे काय?

काका : प्रोप्रा म्हणजेच प्रोप्रायटर. त्याचाच अर्थ **मालक**

गायत्री : **सचिन आणि नितीन फर्मस्.**
काका, या दुकानाच्या पाटीवर प्रोप्रा असे का लिहिलेले नाही?

काका : प्रोप्रा असे लिहिले नाही, कारण ही भागीदारी संस्था आहे.

यश : काका अशा व्यवसायात काय फरक आहे?

काका : भांडवल, मालकीहक्क आणि इतर घटकांवर हा फरक अवलंबून आहे.
चला तर व्यवसाय संघटनांचे विविध प्रकार अभ्यासूया.

४.१ खाजगी क्षेत्र :

४.१.१ प्रस्तावना :

खाजगी क्षेत्रामध्ये सर्व प्रकारच्या वैयक्तिक किंवा कंपनी व्यवसायाचा समावेश होतो. खाजगी क्षेत्रातील व्यवसाय हे खाजगी व्यक्तींच्या मालकीचे असून त्यांच्याकडूनच चालविले जातात. खाजगी क्षेत्रातील व्यवसायांची काही महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये म्हणजे खाजगी पुढाकार, नफा प्रेरित व्यवसाय आणि व्यवस्थापन व मालकी हक्क हे खाजगी व्यक्तींच्या हाती असते. खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांची मालकी ही सभासदांकडे असते तर व्यवस्थापन हे व्यावसायिक व्यवस्थापकांकडे असते. व्यावसायिक व्यवस्थापक हे फक्त नफ्याने प्रेरित होऊन काम न करता व्यवसायाचा विस्तार, दृढीकरण, सामाजिक जागृती, सामाजिक जबाबदारी व सामाजिक कल्याण इ. घटकांवर सुद्‌धा लक्ष केंद्रित करतात.

४.१.२ अर्थ – खाजगी क्षेत्र म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील असे एक क्षेत्र की, जे नफा मिळविण्यासाठी व्यक्तीकडून किंवा व्यक्तींच्या समूहाकडून चालविले जाते.

खाजगी क्षेत्र हा अर्थव्यवस्थेचा एक भाग असून नागरिकांचे क्षेत्र असे संबोधले जाते. सर्वसाधारणपणे खाजगी क्षेत्राचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे करता येईल.

खाजगी क्षेत्र

- (१) एकल व्यापारी
- (२) भागीदारी संस्था
- (३) एकत्र हिंदू कुटुंब व्यवसाय
- (४) सहकारी संस्था
- (५) कंपनी

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये खाजगी क्षेत्राचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे हे भारतातील माहिती तंत्रज्ञान कंपन्या, खाजगी बँका, आर्थिक सेवा देणाऱ्या कंपन्यांच्या विकासावरून दिसून येते.

भारतीय उत्पादक उद्योग खाजगी कंपन्यांमुळे बहरात आला आणि त्यांचाच दबदबा निर्माण झाला आहे. उत्पादक कंपन्यांनी वाहन निर्मिती, रासायनिक उद्योग, कापड व्यवसाय, कृषी-खाद्य पदार्थ निर्मिती, कॉम्प्युटर हार्डवेअर, दूरसंचार, दळणवळणासाठीची उपकरणे, खनिज तेल उत्पादने इ. क्षेत्रे काबीज केली आहेत व विकासाचे हेच महत्त्वाचे घटक आहेत.

● कृती **खालील कंपन्या कोणत्या क्षेत्रात काम करतात?**

- आदित्य बिर्ला ग्रुप.
- रिलायन्स उद्योग समूह
- टाटा उद्योग समूह

● **कृती**

- दूरदर्शनवरील तुमच्या आवडीच्या जाहिरातींची यादी तयार करा.
- वरील यादीमधील उत्पादकांची नावे किंवा व्यवसायांची नावे लिहा.
- व्यवसायांचे स्रोत ओळखा.

४.२ एकल व्यापारी संघटना :

४.२.१ प्रस्तावना – वाणिज्याच्या इतिहासात व विकासामध्ये व्यवसाय संघटनांचे अनेक प्रकार आहेत. त्याची सुरुवात एकल व्यापारी व्यवसायापासून होते. हा व्यवसाय संघटनेतील सर्वात जुना व साधा प्रकार आहे.

शब्दश: मालकत्व म्हणजे मालक आणि 'एकल' म्हणजे एकटा होय. या व्यवसायाच्या नावावरूनच, व्यवसायाचा मालक एकच असल्याचे अभिप्रेत होते. एकल व्यापारी हा व्यवसायाचा स्वतंत्र मालक असतो. व्यवसायाबाबतचे सर्वच अधिकार त्याच्याकडे असून सर्व प्रकारच्या जबाबदाऱ्या त्यालाच पार पाडाव्या लागतात. नफा आणि तोटा त्यालाच मिळतो. उदा. किराणा मालाचे दुकान, सौंदर्य प्रसाधनगृह (ब्युटी पार्लर), भेट वस्तूंचे दुकान इ.

४.२.२ अर्थ – या व्यवसाय प्रकारामध्ये व्यक्ती स्वत:चे भांडवल गुंतविते, स्वत:चे कौशल्य वापरते व व्यवसायासंबधीची सर्व कार्ये पार पाडते. नफ्याचा आनंद घेतो व होणारा तोटा सुद्धा सहन करतो. हा व्यवसाय संघटन प्रकार दुकानदारी, एकल व्यापारी, व्यक्तिगत उद्योजकता किंवा दुकानदारी संस्था म्हणून ओळखला जातो. एकल व्यापारी हा स्वयंरोजगारीचा उत्कृष्ट नमुना आहे.

४.२.३. व्याख्या :

१. प्रा. जे. एल. हॅन्सन यांच्या मते, 'जेव्हा एखादी व्यक्ती व्यवसायाकरिता आवश्यक असणारे भांडवल स्वत: उभारते आणि तो व्यवसाय स्वत:च्या जबाबदारीवर स्वत: चालविते, व्यवसायातील नफ्या-तोट्याला स्वत:च जबाबदार राहते, तेंव्हा त्यास व्यक्तिगत व्यापारी किंवा 'एकल व्यापारी' असे म्हणतात.'

२. प्रा. जेम्स् लुंडी यांच्या मते. 'एखाद्या व्यापाऱ्याने स्थापन केलेला एखादा अनौपचारिक व्यवसाय म्हणजे व्यक्तिगत व्यापार होय.'

४.२.४. वैशिष्ट्ये :

१. **व्यक्तिगत मालकी –** एकल व्यापारी व्यवसाय संघटनेवर एकाच व्यक्तीची मालकी असते. व्यवसायासाठी आवश्यक असणारे भांडवल तो स्वत: गुंतवितो. व्यवसायातील सर्व मालमत्तेवर त्याची मालकी असते. व्यवसायातील सर्व देणी देण्यासाठी त्यालाच जबाबदार धरले जाते.

२. **नफ्यात किंवा धोक्याच्या जबाबदारीत वाटेकरी नाही. –** एकल व्यापारी हा व्यवसायाचा एकटाच मालक असतो. व्यवसायातील नफ्यात किंवा तोट्यात दुसरा कोणी भागीदार नसतो. व्यवसायातील सर्व नफा

त्याला एकट्यालाच मिळतो व धोका एकट्यालाच सहन करावा लागतो.

३. **स्वयंरोजगार –** एकल व्यापारी व्यवसाय हा स्वयंरोजगाराचा आदर्श नमुना आहे. सामाजिक दृष्टीने त्याला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. कोणीही बेरोजगार व्यक्ती अल्प भांडवलावर व्यवसाय सुरू करून स्वत:चा उदरनिर्वाह करू शकते. स्वत:चा व्यवसाय सुरू करून उत्पन्नाचा मार्ग शोधू शकते.

४. **स्थानिक बाजारपेठ कार्य –** मोठ्या उद्योगासाठी प्रचंड प्रमाणावर भांडवल व आधुनिक व्यवस्थापकीय कौशल्याची गरज असते. एकल व्यापाऱ्याकडे मर्यादित भांडवल व मर्यादित व्यवस्थापकीय कौशल्य असते. म्हणूनच तो स्थानिक बाजारपेठेत कार्य करतो.

५. **स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्वाचा अभाव –** एकल व्यापारी व्यवसाय संघटनेला स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व नसते. कायदेशीरदृष्ट्या एकल व्यापारी आणि त्याचा व्यवसाय एक मानला जातो.

६. **कमीत कमी सरकारी नियमन –** एकल व्यापारी व्यवसाय संघटनेच्या कार्याचे नियमन करण्यासाठी कोणताही स्वतंत्र कायदा व नियम नाही. व्यवसायाच्या स्थापनेसाठी काटेकोर व कठोर अशी कायदेशीर प्रक्रिया नसते. फक्त करकायदा व कामगारकायदा याचे पालन करावे लागते.

७. **अमर्यादित जबाबदारी –** एकल व्यापाऱ्याची व्यवसायातील जबाबदारी ही अमर्यादित स्वरूपाची आहे. अमर्यादित जबाबदारी म्हणजे त्याची खाजगी मालमत्ता व व्यवसायाची मालमत्ता यात कोणतीही फारकत केली जात नाही. म्हणजेच व्यवसायाची देणी भागविण्यासाठी व्यवसायाची मालमत्ता कमी पडल्यास त्याच्या खाजगी मालमत्तेचा वापर केला जातो.

- **कृती – १**

- तुमच्या घराजवळ असणाऱ्या दुकानाला भेट द्या.
- तुमच्या भागात एकल व्यापारी व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तींची नावे शोधा.
- पाठ्यपुस्तकाच्या आधारे एकल व्यापारी व्यवसायाच्या वैशिष्ट्यांची माहिती जाणून घ्या.

४.२.५ फायदे :

१. **सुलभ स्थापना –** एकल व्यापारी व्यवसाय संघटनेची स्थापना करणे सहज व सुलभ असते. व्यवसाय स्थापनेसाठी कमीत कमी कायदेशीर बाबींची पूर्तता करावी लागते.

२. **त्वरित निर्णय –** एकल व्यापारी व्यावसायिक निर्णय त्वरित घेतो. तो निर्णय घेताना एखाद्याशी सल्ला-मसलत करतो किंवा करतही नाही. एकल व्यापाऱ्याला कोणाला उत्तर किंवा स्पष्टीकरण द्यावे लागत नाही. बरेचवेळा त्वरित घेतलेले निर्णय व्यवसायासाठी फायदेशीर सिद्ध होतात. एकल व्यापारी त्वरित निर्णय घेऊन प्रचंड प्रमाणावर फायदे मिळवू शकतो.

३. **जास्तीत जास्त गुप्तता –** एकल व्यापारी हा त्याच्या व्यवसायाचा मालक व व्यवस्थापक (सर्वेसर्वा) असतो. त्यामुळे आपल्या व्यवसायाची गुपिते व योजना त्रयस्थासमोर उघड करावी लागत नाहीत. तसेच एकल व्यापारी व्यवसाय संघटनेला आपली हिशेबपत्रके प्रकाशित करावी लागत नाहीत. त्यामुळे जास्तीत जास्त गुप्तता पाळली जाते.

४. **प्रत्यक्ष प्रेरणा –** एकल व्यापारी हा त्याच्या व्यवसायाचा मालक व व्यवस्थापक असतो. व्यवसायाला होणारा सर्व नफा त्याला एकट्यालाच मिळतो. जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी त्याला आपोआपच

प्रत्यक्ष प्रेरणा मिळते. त्यामुळे कठोर परिश्रमाला तो सदैव तयार असतो.

५. **लवचीकता** – व्यवसायाचा निर्णयकर्ता या नात्याने एकल व्यापारी प्राप्त परिस्थितीनुसार पटकन व्यवसायात बदल करू शकतो. तो आपल्या–व्यवसायाचा विस्तार करू शकतो. कोणत्याही क्षणी तो आपल्या व्यवसायाची दिशा व स्वरूप बदलू शकतो. तसेच तो व्यवसायाची धोरणे सुद्‌धा बदलू शकतो.

६. **कमी खर्च** – एकल व्यापारी हा त्याच्या व्यवसायाचा एकटाच मालक असतो. व्यवसायाच्या सर्व कार्यावर त्याचे नियंत्रण असते. तो नेहमीच वेळ, पैसा, श्रम व साधनसंपत्ती यांचा अपव्यय कमी करण्याचा प्रयत्न करतो. परिणामी एकूण खर्चात बचत होते.

७. **कार्यक्षमता** – एकल व्यापाऱ्याला व्यवसायातील सर्व नफा मिळतो. होणाऱ्या तोट्यालासुद्‌धा तोच जबाबदार असतो. व्यवसायातील पैशाचा अपव्यय कमी करून नफा वाढविण्यासाठी तो प्रयत्नशील असतो. वेळ, पैसा, श्रम व साधनसंपत्ती इ. बाबत होणारा अपव्यय तो कमी करतो.

४.२.६ दोष :

१. **मर्यादित भांडवल** – एकल व्यापारी हा व्यवसायाचा एकटाच मालक असतो. त्याची भांडवल उभारण्याची क्षमता मर्यादित असते. आपले मित्र, नातेवाईक आणि बँक इ. मार्फत तो भांडवलाची उभारणी करतो. या मार्गांनी सुद्‌धा भांडवल उभारणीवर मर्यादा पडतात. त्यामुळे एका विशिष्ट मर्यादेपलिकडे या व्यवसायाचा विस्तार व विकास होऊ शकत नाही.

२. **मर्यादित व्यवस्थापकीय कौशल्य** – व्यवसायाचे व्यवस्थापन व नियंत्रण हे स्वतः एकल व्यापाऱ्यालाच करावे लागते. त्याच्याकडे पात्रता, कामाचा अनुभव, व्यवस्थापकीय कौशल्य आणि संघटकीय क्षमता असेलच असे नाही. मर्यादित भांडवलामुळे तो व्यवस्थापकीय कर्मचाऱ्यांची नेमणूक सुद्‌धा करू शकत नाही.

३. **अमर्यादित जबाबदारी** – एकल व्यापाऱ्याची व्यवसायातील जबाबदारी ही अमर्यादित स्वरूपाची असते. व्यवसायाची मालमत्ता व त्याची खाजगी मालमत्ता यामध्ये फरक केला जात नाही. गरज पडल्यास व्यवसायाची देणी फेडण्यासाठी त्याची खाजगी मालमत्ता विक्रीस काढली जाते.

४. **स्थैर्याचा अभाव** – एकल व्यापारी व्यवसाय संघटनेचे अस्तित्व पूर्णतः एकल व्यापाऱ्याच्या अस्तित्वावर अवलंबून असते. एकल व्यापाऱ्याचा मृत्यू, वेडेपणा किंवा दिवाळखोरीचा त्याच्या व्यवसायाच्या अस्तित्वावर परिणाम होतो.

५. **विशेषिकरणाचा अभाव** – श्रम विभागणीमुळे विशेषीकरण होते. परंतु एकल व्यापाऱ्यालाच व्यवसायातील सर्व कामे पार पाडावी लागतात. उदा. खरेदी, विक्री, लेखाकर्म इ. त्याला विभिन्न प्रकारच्या भूमिका पार पाडाव्या लागतात.

६. **मोठ्या प्रकारच्या उद्योगांना उपयुक्त नाही** – एकल व्यापारी आपला व्यवसाय लहान प्रमाणात करतो. सर्वसाधारणपणे तो स्थानिक बाजारपेठेत कार्यरत असतो. एकल व्यापारी हा 'एकपात्री' प्रयोगासारखा असतो. एका विशिष्ट मर्यादेच्या बाहेर व्यवसायाचा विस्तार करता येत नाही. म्हणून हा व्यवसाय प्रकार मोठ्या प्रमाणावर चालणाऱ्या व्यवसायांना उपयुक्त नाही.

४.३ भागीदारी संस्था :

४.३.१. प्रस्तावना – भागीदारी संस्था ही खाजगी क्षेत्रातील महत्त्वाचा संघटन प्रकार आहे. व्यक्तिगत व्यापारी व्यवसायामधील मर्यादित भांडवल आणि मर्यादित व्यवस्थापकीय कौशल्य यामुळे भागीदारी संस्था विकसित झाली. व्यक्तिगत व्यापाराचा विस्तार करण्यासाठी व्यवसायात अधिक व्यक्तींचा समावेश करण्याची गरज निर्माण झाली. त्यादृष्टिने नवीन व्यक्तीला व्यवसायात प्रवेश देऊन किंवा सामावून घेऊन भागीदारी संस्था उदयास आली.

४.३.२ अर्थ – कमीत कमी दोन व्यक्तींची मालकी आणि व्यवस्थापन असलेली व्यवसाय संस्था, जेथे सर्व भागीदार व्यवसायातील नफा आणि तोटा तसेच जबाबदारीची वाटणी करतात तेव्हा त्यास भागीदारी संस्था असे म्हणतात.

४.३.३ व्याख्या :

१) **भारतीय भागीदारी कायदा १९३२ कलम ४ नुसार –** ''सर्वांतर्फे एकाने किंवा काहींनी चालविलेल्या व्यवसायातील नफ्याची वाटणी आपापसात करण्याचे ज्या व्यक्तींनी ठरविले आहे त्या सर्व व्यक्तींच्या परस्परातील संबंधांना भागीदारी असे म्हणतात''

२) **प्रा. एल. एच. हॅने यांच्या मते –**

''करार करण्यास पात्र असलेल्या व्यक्तींनी नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने कायदेशीर व्यवसाय सामूहिकपणे करण्याचे ज्या व्यक्तींना मान्य असते अशा व्यक्तींमधील परस्पर संबंधांना भागीदारी म्हणतात.''

- **महत्त्वाच्या संज्ञा :**

१) **भागीदार –** ज्या लोकांनी एकमेकांशी भागीदारीचा करार केला आहे त्यांना व्यक्तिगतरित्या 'भागीदार' असे म्हणतात.

२) **भागीदारी संस्था –** ज्या लोकांनी एकमेकांशी भागीदारीचा करार केला आहे त्या सर्वांच्या मिळून होणाऱ्या संघटनेस 'भागीदारी संस्था' असे म्हणतात.

३) **भागीदारीचे नाव –** ज्या नावाने भागीदारी व्यवसाय चालविला जातो त्यास **'भागीदारीचे नाव'** असे म्हणतात.

४) **भागीदारीचा करार –** लेखी स्वरूपातील भागीदारी व्यवसायाच्या अटी आणि नियमांना **'भागीदारीचा करार'** असे म्हटले जाते.

४.३.४ भागीदारी संस्थेची वैशिष्ट्ये :

१) **करार –** दोन किंवा अधिक व्यक्तींमधील कराराने भागीदारीची निर्मिती होते. या व्यक्ती नफा मिळविण्यासाठी भागीदारी व्यवसाय करतात. भागीदारांमधील करार लेखी किंवा तोंडी असू शकतो. परंतु करार लेखी असणे अधिक सोयीचे असते.

२) **संयुक्त मालकी –** भागीदारीमध्ये सर्व भागीदार संयुक्त मालक असतात. भागीदार केवळ व्यावसायिक हेतूसाठी व्यवसायाची मालमत्ता वापरतात, स्वत:च्या खाजगी उपयोगाकरिता नाही.

३) **संयुक्त व्यवस्थापन –** प्रत्येक भागीदाराला भागीदारी व्यवसायाच्या व्यवस्थापनामध्ये सक्रीय सहभाग घेण्याचा अधिकार आहे. तथापि एक किंवा अधिक भागीदार संस्थेच्या इतर भागीदारांच्या वतीने व्यवसायाचे व्यवस्थापन करतात.

४) **कायदेशीर व्यवसाय –** प्रत्येक भागीदारी संस्थेने फक्त वैध व्यवसाय करणे आवश्यक आहे. कायद्याने प्रतिबंध असलेला व्यवसाय भागीदारीने करू नये. भागीदारी बेकायदेशीर व्यवसाय करू शकत नाही आणि अशा व्यवसायाची नोंदणी करू शकत नाही. उदा. तस्करी, बेकायदेशीर वस्तूंची विक्री.

५) **उत्तरदायित्व/जबाबदारी –** प्रत्येक भागीदारांचे उत्तरदायित्व अमर्यादित, संयुक्त आणि व्यक्तीगत असते. जेव्हा व्यवसायाची कर्जे फेडण्यासाठी संस्थेची मालमत्ता पुरेशी नसते तेव्हा भागीदारांची खाजगी मालमत्ता वापरली जाते. संयुक्त उत्तरदायित्वामध्ये प्रत्येक भागीदार संस्थेच्या कर्जासाठी स्वत: आणि इतर भागीदारांसह संयुक्तपणे उत्तरदायी असतो. थोडक्यात प्रत्येक भागीदाराचे उत्तरदायित्व हे वैयक्तिक, संयुक्त आणि अमर्यादित स्वरूपाचे असते.

६) **भागीदारांची संख्या –** भागीदारी संस्थेमध्ये किमान २ व्यक्ती संस्था चालू असेपर्यंत असणे आवश्यक आहे आणि जास्तीत जास्त ५० भागीदार असू शकतात.

७) **प्रधान अभिकर्ता संबंध –** प्रत्येक भागीदार हा व्यवसायाचा संयुक्त मालक असतो. भागीदारी संस्थेच्या व्यवस्थापनामध्ये भागीदार भाग घेतात. प्रत्येक भागीदारीमध्ये भागीदारांची भूमिका दुहेरी असते. जेव्हा एखादा भागीदार भागीदारी संस्थेच्या वतीने त्रयस्थ व्यक्तीबरोबर व्यवहार करतो तेव्हा त्याची भूमिका मध्यस्थासारखी असते. परंतु त्याच वेळेस इतर भागीदारांच्या दृष्टीकोनातून तो **(अभिकर्ता किंवा दलाल)** म्हणून भूमिका बजावित असतो. सर्व भागीदार त्या संस्थेचे मालक असतात आणि त्याचबरोबर अभिकर्ताही असतात.

८) **लाभ हस्तांतरणावर बंधन –** भागीदारी संस्थेचा कोणताही भागीदार, भागीदारी संस्थेमध्ये इतर सर्व भागीदारांच्या पूर्व संमतीशिवाय त्यांचे लाभ हस्तांतरीत किंवा विक्री करू शकत नाही किंवा वाटणी करू शकत नाही.

९) **नोंदणी –** भारतीय भागीदारी कायदा १९३२ च्या तरतुदीनुसार भागीदारीची नोंदणी सक्तीची नाही. परंतु महाराष्ट्रात (एप्रिल १९८५ पासून) आणि इतर कांही राज्यांमध्ये भागीदारीची नोंदणी त्यांच्या संबंधित राज्याच्या तरतुदीनुसार सक्तीची आहे. जर भागीदारांची इच्छा असेल तर ते नोंदणी करू शकतात.

१०) **नफा आणि तोट्याची विभागणी –** नफा आणि तोट्याची विभागणी विशिष्ट प्रमाणात करण्याचे भागीदार मान्य करतात. नफा व तोट्याची वाटणी ही भांडवलाचे स्वरूप, सेवा सुविधा आणि भागीदारांच्या नावलौकिकावर अवलंबून असते. जर भागीदारी करारामध्ये नफा – तोटा वाटणीचे प्रमाण नमूद केलेले नसेल तर नफा-तोट्याची विभागणी समप्रमाणात होते.

११) **भागीदाराची समाप्ती –** इतर भागीदारांना लेखी स्वरूपात सूचना देऊन भागीदार स्वत: राजीनामा देऊ शकतो. फसवणुकीच्या कारणासाठीदेखील भागीदारी संस्थेतून भागीदाराला बाहेर काढले जाऊ शकते.

१२) **विसर्जन –** सर्व भागीदार विसर्जन करण्यास सहमत असतील तर भागीदारी संस्था कोणत्याही वेळी विसर्जित केली जाऊ शकते. भागीदारी संस्था ही भागीदाराच्या मृत्यू, दिवाळखोरी किंवा वेडसरपणामुळे विसर्जित होऊ शकते. जर भागीदारी करारनाम्यात निरंतरतेचा उल्लेख असेल तरच संस्था कार्यरत राहू शकते. अन्यथा उपरोक्त घटनांमुळे भागीदारी संस्था संपुष्टात येऊ शकते. जर कुठल्याही क्षणी भागीदारांची संख्या एका भागीदारापर्यंत घसरली तरीही भागीदारी संपुष्टात येते.

४.३.५ गुण :

१) सुलभ स्थापना –

भागीदारी व्यवसायाची स्थापना करणे खूप सोपे आहे. भागीदारी संस्था स्थापन करण्यासाठी केवळ २ व्यक्ती आवश्यक असतात. भागीदार करारावर सह्या करून भागीदारी संस्थेची नोंदणी करू शकतात. नोंदणीची प्रक्रिया अगदी सोपी आणि जलद असते.

२) भांडवल –

व्यक्तिगत व्यापाऱ्याच्या तुलनेत भागीदारी व्यवसायात अधिक भांडवल असते. भागीदारी व्यवसायात एकापेक्षा जास्त भागीदार असल्यामुळे ते अधिक भांडवल गोळा करू शकतात. सर्व भागीदारांचे भांडवलाचे प्रमाण करारात नमूद केलेले असते.

३) व्यावसायिक गुप्तता –

भागीदारी संस्थेने वार्षिक हिशोबपुस्तके आणि माहितीपत्रके प्रसिद्ध केली पाहिजे असे कोणतेही बंधन नाही. यामुळे भागीदारी संस्थेची गुपिते आणि गोपनीय माहिती प्रतिस्पर्ध्यांना सहजपणे कळू शकत नाही.

४) सातत्यपूर्ण अस्तित्व –

भागीदारी संस्थेत सातत्यपूर्ण अस्तित्व असते. भागीदाराचा मृत्यू झाल्यानंतरही, दिवाळखोरपणानंतर, वेडसरपणानंतरदेखील भागीदारी विद्यमान भागीदारांद्वारे चालविली जाऊ शकते. भागीदारीच्या करारनाम्यात पण तशी तरतूद (निरंतरतेची) असावी लागते. नाहीतर नवीन करार करावा लागतो.

५) कार्यातील लवचीकपणा –

भागीदारी व्यवसाय खूप लवचीक आहे. भागीदार आवश्यकतेनुसार व्यवसायात बदल करू शकतात. बदलणाऱ्या परिस्थितीनुसार भागीदार करारातदेखील बदल करू शकतात. तसेच व्यवसाय बंदसुद्धा करू शकतात.

६) निर्णयक्षमता –

निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत काही भागीदार सहभागी होतात. म्हणून भागीदारीमध्ये त्वरित निर्णय घेण्यात येतात, सविस्तर चर्चा करून भागीदार निर्णय घेतात. त्यामुळे एकल व्यापारापेक्षा उत्तम निर्णय घेतला जातो.

७) श्रम व मोबदला सहसंबंध –

भागीदारी व्यवसायात श्रम व मोबदला यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध आहे. प्रत्येक भागीदार उत्तम श्रम करतात आणि मोबदला मिळवतात. भागीदारी संस्थेत विशेष तरतुदीद्वारे सक्रिय भागीदारांना जास्त मोबदला दिला जाऊ शकतो.

८) नावलौकिक –

नावलौकिक म्हणजे भागीदारी व्यवसायाचे आर्थिक मूल्यमापन होय. बाजारातील चांगल्या सेवा, ग्राहकांना दिल्या जाणाऱ्या उत्तम सेवा, गुणवत्तापूर्ण सेवा इ. मुळे तसेच प्रत्येक भागीदारामुळे संस्थेचा नावलौकिक वाढवला जातो. सामान्यपणे नवीन भागीदाराच्या प्रवेशावेळी भागीदाराने नावलौकिक म्हणून काही रक्कम आणावी लागते.

९) तज्ज्ञांचा सहभाग –

भागीदारी व्यवसायात काही भागीदार वित्त, तंत्रज्ञान, विपणन या सारख्या विविध कौशल्यामध्ये तज्ज्ञ असतात. त्यामुळे भागीदारी संस्थेला अधिक चांगला नफा होऊ शकतो. आणि भागीदारी संस्थेची कार्यक्षमता वाढीस लागते.

४.३.६ भागीदारी संस्थेचे दोष –

१) सातत्यातील समस्या –

भागीदाराचा मृत्यू, दिवाळखोरपणा, वेडसरपणा इ. मुळे व्यवसायाच्या सुरुवातीलाच सातत्यासंबधी अनेक समस्या येऊ शकतात. करारात या सर्व गाष्टींचा समावेश नसल्यास भागीदारी विसर्जित केली जाते.

२) कायदेशीर अस्तित्वाचा अभाव–

कायद्याच्या दृष्टीने भागीदारी संस्था आणि भागीदार यांचे अस्तित्व वेगळे नाही, तर ते दोन्ही समान आहेत म्हणून भागीदारी संस्थेला स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व नसल्याने भागीदाराचा मृत्यू, दिवाळखोरपणा, वेडसरपणा इ. मुळे भागीदारी संस्था सक्तीने विसर्जित करावी लागते.

३) विवाद –

एकापेक्षा जास्त व्यक्ती भागीदारी व्यवसायात विविध कार्यांमध्ये सहभागी असल्याने अनेकदा वादविवाद होतात. काही भागीदारांचे काही मुद्द्यांवर सहमत होते आणि जे सहमत नसतात त्यांच्यात विवाद निर्माण होऊ शकतात. विवादांमुळे भागीदारी संस्था संपुष्टात येऊ शकतात.

४) लाभ अहस्तांतरणीय –

व्यवसायात कोणताही भागीदार, भागीदारी संस्थेतील सर्व भागीदारांच्या संमतीशिवाय व्यवसायातील त्यांचे हक्क त्रयस्थांना हस्तांतरीत करू शकत नाही. सर्वसाधारणपणे हक्क हे अहस्तांतरणीय असतात.

५) मर्यादित भागीदार –

भागीदारी कायदयातील तरतुदीप्रमाणे भागीदारांच्या संख्येवर नियंत्रण येते. कुठलीही भागीदारी संस्था ५० पेक्षा जास्त भागीदार घेऊ शकत नाही. सदर तरतुदीमुळे भांडवल उभारणी आणि व्यवस्थापनावर विपरित परिणाम होतो.

६) भागीदारांच्या प्रवेशामध्ये अडचण –

नवीन भागीदाराच्या प्रवेशाने अनेकदा अडचणी येतात, जसे भागीदारांचे नफ्याचे प्रमाण बदलते. अस्तित्वात असलेल्या भागीदारांचा नवीन भागीदारांवर विश्वास नसल्यामुळे नवीन भागीदाराच्या प्रवेशास अडचणी येतात.

७) अमर्यादित जबाबदारी –

व्यवसायाची कर्जे फेडण्यासाठी भागीदारी संस्थेची मालमत्ता पुरेशी नसल्यास कर्ज फेडण्यासाठी भागीदारांची खाजगी मालमत्ता वापरली जाते.

८) विहित अधिकारांचा धोका –

भागीदारी व्यवसायात विहित अधिकारांचा धोका असतो. काही भागीदार इतर भागीदारांच्या वतीने व्यवस्थापनाचा गैरफायदा घेतात आणि लाभ मिळवतात. त्यामुळे विहित अधिकारांचा धोका उद्भवू शकतो.

उदा. एखादा भागीदार आपल्या क्षमतांच्या आधारे करारावर सह्या करतो तेंव्हा ते इतर भागीदारासाठी फायद्याचे नसते. तसेच कर्ज घेताना इतरांची संमत्ती घेतली जात नाही.

९) मर्यादित भांडवल –

भागीदारी संस्थेचे भांडवल कंपनीच्या तुलनेत कमी असते. कारण या संस्थेत भागीदाराच्या संख्येवर मर्यादा असल्याने भागीदारी संस्थेत आधुनिक व्यवसायास लागणारे भांडवल उभारणे शक्य नसते.

१०) गोपनीयतेची समस्या –

व्यवसायाशी संबधीत खात्यांची आणि आर्थिक हिशोबांची पुस्तके प्रसिद्ध करणे आवश्यक नसल्याने भागीदारी संस्थेमध्ये गोपनीयता असते परंतु काही भागीदार व्यवसायाची महत्त्वाची गोपनीय माहिती वैयक्तिक आर्थिक फायद्यासाठी तसेच प्रतिस्पर्ध्यांना सांगण्याचा धोका असतो.

४.३.७. भागीदारांचे प्रकार –

भागीदारी व्यवसायात कामाच्या स्वरूपावरून किंवा भागीदारांच्या भूमिकेवरून पुढील प्रकार पडतात.

• भागीदारांचे प्रकार

१) सक्रिय भागीदार
२) निष्क्रिय भागीदार
३) नाममात्र भागीदार
४) गुप्त भागीदार
५) अज्ञानी भागीदार
६) केवळ नफ्यात सहभागी भागीदार
७) उप–भागीदार
८) मर्यादित जबाबदारी असलेला भागीदार
९) आभासी भागीदार

१) सक्रिय भागीदार –

जो भागीदार व्यवसायाच्या दैनंदिन कामकाजात सक्रिय सहभाग घेतो त्यास सक्रिय भागीदार असे म्हणतात. हा भागीदार व्यवस्थापक, संयोजक, नियंत्रक या सारख्या भिन्न स्वरूपाच्या भूमिका भागीदारी संस्थेमध्ये पार पाडतो. सक्रिय भागीदार भांडवल, नफा तोट्याची विभागणी, संयुक्त जबाबदाऱ्या पार पाडतो म्हणून त्यास कार्यकारी भागीदार म्हणूनदेखील ओळखले जाते. त्यांनी दिलेल्या सेवेबद्दल नफ्याव्यतिरिक्त इतरही सेवांचा तो लाभ घेत असतो.

२) निष्क्रिय भागीदार –

निष्क्रिय भागीदार म्हणजे जो भागीदार व्यवसायात आपले भांडवल आणतो आणि व्यवसायाच्या नफ्या तोट्यात सहभागी होतो परंतु व्यवसायाच्या दैनंदिन कार्यात भाग घेत नाही त्यास निष्क्रिय भागीदार असे म्हणतात.

एखाद्या व्यक्तीकडे गुंतवणुकीसाठी पैसे असू शकतात. परंतु व्यवसायासाठी ते वेळ देण्यास तयार नसतात म्हणून अशा भागीदारास निद्रिस्त किंवा सुप्त भागीदार म्हणून ओळखले जाते. तसेच हे भागीदार इतर भागीदारांसारखे व्यवसायाच्या जबाबदारीसाठी बांधील असतात. त्यांच्या कृतीसाठी ते त्रयस्थांना जबाबदार धरू शकत नाहीत.

३) नाममात्र भागीदार –

जो भागीदार भागीदारी संस्थेला आपले नाव देतो त्यास नाममात्र भागीदार असे म्हणतात. तो भांडवलात योगदान देत नाही आणि व्यवसायाच्या नफ्यात वाटेकरी नसतो. व्यवसायात केवळ त्यांच्या उपस्थितीमुळे बाजारपेठेत अधिक नफा मिळू शकतो किंवा त्यांची विक्री वाढू शकते. भागीदारी संस्थेमध्ये नाममात्र भागीदाराला गृहीत धरले जाते आणि सर्व श्रेय भागीदारी संस्थेला दिले जाते. त्रयस्थ व्यक्तींना नाममात्र भागीदार जबाबदार असतात. भागीदारी संस्थेच्या फायद्यासाठी नाममात्र भागीदारांना प्रवेश दिला जातो.

४) गुप्त भागीदार –

ज्या भागीदाराचे इतर भागीदारांबरोबरचे संबंध बाहेरील व्यक्तींना माहीत नसतात, त्यांना गुप्त भागीदार असे म्हणतात. गुप्त भागीदाराची सदस्यता गुप्त असते. तो व्यवसायाला भांडवल पुरवितो, नफा मिळवून देतो, याची जबाबदारी अमर्यादित असते, तोट्यात वाटेकरी असतो. फक्त व्यवसायाच्या कामात तो गुप्तपणे भाग घेतो.

५) अज्ञान भागीदार –

एक अल्पवयीन व्यक्ती,ज्याचे वय १८ वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त नाही, अशी व्यक्ती म्हणजे अज्ञानी भागीदार होय. **भारतीय करार कायदा १८७२ च्या तरतुदीनुसार** १८ वर्ष वय पूर्ण नसलेली व्यक्ती अज्ञान समजली जाते. भारतीय करार कायद्यानुसार एक अज्ञान व्यक्ती भागीदाराचा करार करू शकत नाही कारण अज्ञान व्यक्तीद्वारे केलेला व्यवहार हा व्यर्थ करार असतो. परंतु भागीदारांच्या संमतीने अस्तित्वात असलेल्या भागीदारांच्या नफ्यामध्ये त्यांना सहभागी केले जाते, व्यवसायाची देणी देण्यासाठी, कर्जे फेडण्यासाठी त्याला वैयक्तीकरित्या जबाबदार धरले जात नाही. परंतु भागीदारी संस्था व्यवसायाच्या मालमत्तेमधील त्यांच्या मालकीचे आणि व्यवसायाच्या नफ्यातील वाटा देण्यासाठी जबाबदार आहे. त्याच्या वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यावर त्याला भागीदारीमध्ये अस्तित्व कायम ठेवायचे असल्यास तशी जाहीर सूचना देऊ शकतो.

६) केवळ नफ्यात सहभागी भागीदार –

जेव्हा भागीदार केवळ व्यवसायाच्या नफा वाटणीमध्ये सहभागी होतात आणि व्यवसायाच्या तोट्यात जबाबदार नसतात, त्यास 'केवळ नफ्यात सहभागी भागीदार' असे म्हणतात. हे भागीदारी व्यवसायाला भांडवल पुरवितात परंतु व्यवसायामध्ये सक्रिय भाग घेऊ शकत नाहीत. परंतु व्यवसायाची देणी देण्यासाठी त्याला जबाबदार धरले जाते.

७) उप-भागीदार -

जेव्हा एखादा भागीदार हा व्यवसायातून झालेल्या नफ्यातला वैयक्तिक हिस्सा एखाद्या त्रयस्थ व्यक्तीबरोबर विभागणी करण्यास तयार असतो अशा भागीदाराला उप-भागीदार असे संबोधतात. उप-भागीदार हा भागीदारी संस्थेचे प्रतिनिधित्व करू शकत नाही.

८) मर्यादित जबाबदारी असलेला भागीदार -

या प्रकारचा भागीदार **'मर्यादित भागीदारी'** मध्ये अस्तित्वात आहे. भागीदाराची जबाबदारी ही त्याने भागीदारीत गुंतविलेल्या रक्कमेइतकी मर्यादित असते. तो एक खास भागीदार आहे. तो व्यवसायाच्या कामकाजामध्ये सक्रियपणे भाग घेत नाही.

९) आभासी भागीदार -

आभासी भागीदार हा व्यवसाय संस्थेतून निवृत्त झालेला भागीदार असतो. परंतु व्यवसाय संस्थेमध्ये त्याचे भांडवल तसेच असते. तो व्यवसायाच्या कामकाजामध्ये सक्रिय सहभाग घेत नाही. परंतु, नफ्यात सहभागी असतो. तसेच तो व्यवसायाची देणी देण्यासाठी जबाबदार असतो. अशा भांडवलावर काही विशिष्ट प्रमाणात व्याज दिले जाते.

४.३.८ भागीदारी संस्थेचे प्रकार -

भागीदारीमध्ये प्रत्येक व्यक्ती व्यवसायासाठी काहीतरी योगदान देत असते. जसे की, नवनवीन कल्पना, भांडवल, इतर व्यवस्थापकीय हक्क, नफ्यातील सहभाग, वैयक्तीक जबाबदारी इत्यादींवर पुढील प्रकार अवलंबून आहेत.

अ) सामान्य भागीदारी : ऐच्छिक भागीदारी, विशिष्ट कालावधीची, विशिष्ट उपक्रमाची सामान्य भागीदारी

ब) मर्यादित जबाबदारीची भागीदारी कायदा २००८.

भागीदारी संस्थेचे प्रकार

अ) सामान्य भागीदारी
(भारतीय भागीदारी कायदा १९३२ अन्वये)

ब) मर्यादित जबाबदारीची भागीदारी
(मर्यादित जबाबदारीची भागीदारी कायदा २००८ अन्वये)

१) ऐच्छिक भागीदारी
२) विशिष्ट कालावधीची भागीदारी
३) विशिष्ट उपक्रमाची भागीदारी

अ) सामान्य भागीदारी - सर्वसाधारण भागीदारीमध्ये प्रत्येक भागीदाराला व्यवसायाच्या व्यवस्थापनाबाबत समान हक्क व अधिकार असतात. तसेच प्रत्येक भागीदार कायदेशीर कामकाजाबाबत समूहाला जबाबदार असतो. सामान्य भागीदारी ही ''भारतीय भागीदारी कायदा १९३२'' नुसार अस्तित्वात येते.

- **सामान्य भागीदारीचे पुढीलप्रमाणे प्रकार आहेत :**

१) ऐच्छिक भागीदारी -

भागीदारीच्या कालावधीसंदर्भात जेव्हा भागीदार करारामध्ये कोणतीही तरतूद करत नाहीत तेंव्हा त्या

भागीदारीस ऐच्छिक भागीदारी असे म्हणतात. अशा भागीदारी संस्थेचे विसर्जन करणे सोपे असते. कोणताही भागीदार कोणत्याही क्षणी इतर भागीदारांना ''भागीदारीतून बाहेर पडण्याची इच्छा व्यक्त करून'' किंवा तशी सूचना देऊन बाहेर पडू शकतो.

२) विशिष्ट कालावधीची भागीदारी –

'ज्या भागीदारीचा कालावधी निश्चित असतो त्या भागीदारीस विशिष्ट कालावधीची भागीदारी असे म्हणतात'. उदा. सहा महिने, एक वर्ष इ. असा निर्धारित कालावधी संपल्यानंतर भागीदारी संस्थेचे अस्तित्व आपोआप संपुष्टात येते.

३) विशिष्ट उपक्रमाची भागीदारी –

'विशिष्ट प्रकारचे कार्य किंवा कृती करण्यासाठी जी भागीदारी संस्था अस्तित्वात येते तिला विशिष्ट उपक्रमाची भागीदारी असे म्हणतात.' उदा. धरण, रस्ते, पूल बांधणे, हंगामी उत्पादनांची विक्री करणे इ.

तो विशिष्ट उपक्रम, कार्य किंवा कृती पूर्ण होताच भागीदारीचा व्यवसाय संपुष्टात येतो.

ब) मर्यादित जबाबदारीची भागीदारी – मर्यादित जबाबदारी भागीदारी कायदा २००८ मधील तरतुदीनुसार (LLP Act-२००८) अस्तित्वात येते. या प्रकारानुसार दोन उपप्रकार पडतात.-

- **निर्देशित भागीदार –**

प्रत्येक मर्यादित जबाबदारीच्या भागीदारी मध्ये किमान दोन नेमलेले (निर्देशित) भागीदार असले पाहिजेत. तसेच त्या दोहोपैकी एक भागीदार हा भारतीय रहिवासी असला पाहिजे.

- **सामान्य भागीदार –** मर्यादित जबाबदारीच्या भागीदारी मध्ये इतर सर्व भागीदार हे 'सामान्य भागीदार' असतात

मर्यादित जबाबदारी कायद्यानुसार, भागीदारांना वैयक्तीक जबाबदारीबाबत काही सवलती मिळतात. या कायद्यांन्वये इतर भागीदारांनी केलेल्या चुकीच्या कारभाराबद्दल किंवा कर्जव्यवहाराबाबत वैयक्तिक भागीदाराला जबाबदार धरता येणार नाही.

४.४ एकत्र हिंदू कुटुंब व्यवसाय :

४.४.१ प्रस्तावना – जगात व्यवसाय संघटनांचे अनेक प्रकार अस्तित्वात आहेत. परंतु त्यापैकी एकत्र हिंदू कुटुंब व्यवसाय हा प्रकार एकमेव भारतामध्ये अस्तित्वात आहे. त्यालाच 'अविभक्त हिंदू कुटुंब पद्धती व्यवसाय' असेही म्हणतात. हा व्यवसाय एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत होतो.

४.४.२ हिंदू कायद्यानुसार विचारधारा :

१) मिताक्षरा – या विचारधारेनुसार कुटुंबातील फक्त पुरुषांनाच व्यवसायाचे सदस्यत्व मिळते. म्हणून मुलगा, नातू व पणतू हे कौटुंबिक मालमत्तेचे संयुक्त मालक बनतात. वडिलांच्या बरोबरीने मुलालासुद्धा वडिलोपार्जित संपत्तीमध्ये समान हक्क मिळतो. त्याला कौटुंबिक संपत्तीमध्ये हिस्सा मागण्याचा अधिकार आहे. भारतामध्ये ही विचारधारा आसाम, बंगाल आणि ओरिसाचा काही भाग सोडून देशभर प्रचलित आहे.

२. दयाभागा – या विचारधारेनुसार हिंदू-अविभक्त कुटुंबातील पुरुष व स्त्रिया दोघानांही सहसभासद होता येते. उदा. पुरुषाच्या मृत्यूनंतर, त्यांची संपत्ती व व्यवसाय पत्नी किंवा वारसाकडे हस्तांतरीत होते.

४.४.३ व्याख्या :

जेव्हा एकत्र हिंदू-कुटुंब वारसाहक्काने - हिंदू कायद्याप्रमाणे व्यवसाय चालवितात तेव्हा त्यास अविभक्त हिंदू-कुटुंब व्यवसाय असे म्हणतात.

४.४.४ एकत्र हिंदू-कुटुंब व्यवसायाची वैशिष्ट्ये :

१. **अस्तित्व फक्त भारतातच** – एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसाय फक्त भारतातच अस्तित्वात आहे. हिंदू वारसाहक्क कायदा १९५६ नुसार हा व्यवसाय चालविला जातो.

२. **स्थापना** – एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसायाची स्थापना करणे सुलभ असते. हिंदू कायद्यातील तरतुदीनुसार हा व्यवसाय चालतो. व्यवसायाचे सभासदत्व हे त्या कुटुंबात जन्म घेतल्याने मिळते तर कराराने नव्हे. एकत्र हिंदू कुटुंब पद्धतीतील ज्येष्ठ व्यक्ती ही कुटुंब प्रमुख असते. त्याला '**कर्ता**' असे संबोधिले जाते बाकीच्या सभासदांना '**सहकर्ते**' असे म्हणतात.

३. **सभासदत्व** – या व्यवसायामध्ये सभासद संख्येवर काणतेही बंधन नसते. त्या कुटुंबामध्ये जन्म घेतल्याने, एखाद्याला दत्तक घेतल्याने किंवा त्या कुटुंबातील एखाद्या व्यक्तीशी विवाह केल्याने व्यवसायाचे सभासदत्व प्राप्त होते.

४. **संयुक्त मालकी** – एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धतीत व्यवसायाच्या मालमत्तेवर कर्ता आणि सहकर्ते यांची संयुक्त मालकी असते. हा व्यवसाय सलग तीन पिढ्यांच्याकडून संयुक्तपणे चालविला जातो. कर्ता हाच एकत्र मालमत्तेचा संरक्षणकर्ता असतो.

५. **चांगली पतप्रतिष्ठा** – हा व्यवसाय वर्षोनुवर्षे चालतो. बाजारपेठेत त्यांना चांगली पतप्रतिष्ठा असते. कर्ज देणाऱ्यास कर्ज परतफेडीची खात्री मिळते. कर्त्याची जबाबदारी अमर्यादित असल्याने बँका व इतर वित्तीय संस्था त्यांना कर्ज सहजपणे उपलब्ध करून देतात.

६. **व्यवस्थापन** – एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसायाचे व्यवस्थापन कर्ता करतो. कौटुंबिक व्यवसायामध्ये हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार सहकर्त्यांना नसतात. तथापि व्यवसायातील कोणतेही निर्णय घेण्याअगोदर कर्ता कुटुंबातील इतर सदस्यांबरोबर चर्चा करू शकतो.

७. **नफ्यात सहभाग** – एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसायाची स्थापना कोणत्याही कराराने होत नाही. कर्ता आणि सहकर्ते यांच्यामध्ये नफा-तोट्याची विभागणी कोणत्या प्रमाणात करावी याविषयी हिंदू कायद्यात कोणतीही तरतूद नाही. त्यामुळे नफा-तोट्याचे प्रमाण कुटुंबात होणाऱ्या जन्म-मृत्यूवर अवलंबून असते.

४.४.५ एकत्र हिंदू-कुटुंब व्यवसायाचे गुण :

१. **सुलभ स्थापना** – एकत्र हिंदू कुटुंब पद्धतीची स्थापना करणे सुलभ असते. व्यवसायाची नोंदणी करणे सक्तीचे नाही. कोणताही करार सभासदांमध्ये होत नाही. शिवाय सभासद संख्येवर किमान व कमाल असे बंधन नाही. हिंदू कायद्यानुसार याची स्थापना होते.

२. **सहकर्त्यांचे हितरक्षण** – सहकर्त्याला व्यवसायातून विभक्त होण्याचा अधिकार असतो. कर्ता त्यांच्या हिस्स्यांची खूप काळजी घेतो.

३. **त्वरित व अचूक निर्णय** – कर्ता ही कुटुंबातील ज्येष्ठ व्यक्ती असते. त्याला व्यवसायाचा अनुभव व ज्ञान असते. तो व्यवसायातील सर्व निर्णय घेतो. आपल्या अनुभवाच्या आधारे योग्य वेळेत, योग्य व अचूक निर्णय तो घेऊ शकतो.

४. **कामातूनच प्रशिक्षण –** अविभक्त हिंदू-कुटुंब पद्धतीतील सदस्यांना व्यवसायातील कौशल्याचे प्रशिक्षण आपोआप मिळते. ते कर्त्याच्या कार्यपद्धतीचे निरीक्षण करतात व त्यातूनच त्यांना अनेक क्लुप्त्या मिळतात.

५. **सहकर्त्यांची जबाबदारी –** सहकर्त्यांची जबाबदारी ही एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धतीत व्यवसायातील त्यांच्या हिश्याइतकी मर्यादित असते. त्यामुळे अविभक्त हिंदू-कुटुंब पद्धतीत व्यवसायातील देणी फेडण्यासाठी सहकर्त्याच्या खाजगी मालमत्तेचा वापर केला जात नाही.

४.४.६ एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसायातील दोष :

१. **कर्त्याची अमर्यादित जबाबदारी –** अमर्यादित जबाबदारीच्या धोक्याचा कर्त्याला नेहमीच सामना करावा लागतो. जर व्यवसायाची देणी फेडण्यासाठी व्यवसायाची मालमत्ता कमी पडत असेल तर सदरची देणी देण्यासाठी कर्त्याच्या खाजगी मालमत्तेचा वापर केला जातो.

२. **आर्थिक व व्यवस्थापकीय संसाधनांवर मर्यादा –** एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसायामध्ये निधीची कमतरता असते. एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसायामध्ये पूर्वजनांच्या मालमत्तेचा भांडवल म्हणून उपयोग केला जातो. कर्त्याकडे व्यवस्थापकीय कौशल्य असेलच असे नाही. त्यामुळे विस्तारीकरणावर मर्यादा येते.

३. **स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्वाचा अभाव –** कायद्याच्या नजरेतून एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसाय व कुटुंबातील सदस्य एकसारखे मानले जातात. त्यामुळे व्यवसायाला स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व नसते.

४. **व्यवसायाचे विभाजन –** एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसायामध्ये सदस्यांची संख्या जास्त असते. त्यामुळे तेथे संघर्ष आणि वाद-विवाद होतात. कर्त्याच्या व्यवस्थापनावर सहकर्ते असमाधानी/नाराज असतात. परिणामी व्यवसायाचे विभाजन होण्याची शक्यता असते.

५. **श्रम व पारितोषिक यांचा प्रत्यक्ष संबंध नाही –** कर्ता हा व्यवसायाचा व्यवस्थापक असतो. व्यवसाय चालविण्यासाठी तो आपले ज्ञान व कौशल्य वापरत असतो. व्यवसायाला मिळालेला फायदा हा सर्व सहकर्त्यांमध्ये वाटला जातो. कार्यक्षम व अकार्यक्षम अशा सर्वच सदस्याना नफा मिळतो.

४.५ सहकारी संस्था :

अमूल – (Amul - The Taste of India)

- जेथे गरीब शेतकरी दिवस-रात्र प्रचंड कष्ट करीत होते. परंतु, स्थानिक व्यापाऱ्यांकडून त्यांची पिळवणूक होत होती व त्यांना अल्प मोबदला/लाभ दिला जात असे तेव्हा ६५ वर्षापूर्वी या व्यवसायाची स्थापना करण्यात आली.
- स्थानिक व्यापाऱ्यांकडून करण्यात येणाऱ्या अयोग्य व्यापारी प्रथांच्या विरोधात रागाने शेतकरी एकत्र आले व त्रिभुवनदास पटेल यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भेट घेऊन सरदारांना तक्रारी सोडविण्याची विनंती केली.

- शेतकऱ्यांच्या भावनांचा विचार करून सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी त्यांना स्वत:चा उद्योग/व्यवसाय सुरू करण्याचा व त्यासाठी सातत्याने काम करण्याचा सल्ला दिला. शेतकऱ्यांनी हा सल्ला गांभीर्याने घेऊन स्वत:ची सहकारी संस्था सुरू केली.
- भारतीय धवल क्रांतीचे जनक डॉ. वर्गिस कुरिअन यांनी अमूल सहकारी संस्थेची स्थापना केली. भारतीय दुग्ध उत्पादनामध्ये अमूल ही अग्रगण्य संस्था आहे.
- सन १९४६ मध्ये गुजरात मधील आणंद येथे **'अमूल'** ची स्थापना करण्यात आली. मध्यस्थांच्याकडून शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक थांबविणे हाच याचा मुख्य हेतू होता.
- शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबविण्यासाठी सरदार वल्लभभाई पटेल, त्रिभुवनदास पटेल व डॉ. वर्गिस कुरिअन यांनी योजलेले हे उपाय होय.
- आज शेतकऱ्यांना स्वत:चे जीवन जगण्यासाठी व उद्योजक बनण्यास अमूल एक ब्रँड/नाव आहे. संपूर्ण प्रक्रिया पारदर्शी असून तेथे कोणत्याही प्रकारची पिळवणूक केली जात नाही.
- **'अमूल'** ने सिद्ध केले आहे की, ते एक उत्पादन/वस्तू नसून सहकारी चळवळ आहे व शेतकऱ्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य देणारी संस्था आहे. **'अमूल'** ने शेतकऱ्यांच्यामध्ये स्वप्न पाहण्याचे धाडस व जीवन जगण्याची आशा निर्माण केली आहे.
- **'अमूल'** ने **'अमूल'** हे 'अमूल्य असल्याचे सिद्ध केले आहे. तो देशाचा ठेवा म्हणून जतन केला पाहिजे.
- सन १९९९ मध्ये **'अमूल'**ला **''सर्वोत्कृष्ट''** या **''राजीव गांधी राष्ट्रीय गुणवत्ता''** पुरस्काराने गौरविण्यात आले आहे. (आपल्या उत्पादनाचा दर्जा नेहमी सर्वोत्कृष्ट राखण्याबद्दल देण्यात येणारा पुरस्कार)
- आपली जाहिरात मोहिम दीर्घकाळ चालविण्याबद्दल जागतिक पातळीवरील **''गिनीज विश्व विक्रम''** या पुरस्काराने **'अमूल'**ला सन्मानित करण्यात आले आहे.

४.५.१ प्रस्तावना – भारत हा कृषीप्रधान देश असून जगातील सर्वात मोठ्या सहकारी चळवळीची पायाभरणी भारतात झालेली आहे. सहकारी चळवळ ही समाजातील दुर्बल घटकांनी त्यांच्या व सभासदांच्या हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी सुरू केली आहे. स्वातंत्र्यानंतर 'सहकार' हा पंचवार्षिक योजनांचा अविभाज्य भाग बनला.

भारतामध्ये 'सहकार' ही अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते कारण गरीब, अशिक्षित व अकुशल व्यक्तींची ही संघटना आहे. ब्रिटीशांच्याकडून १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळविल्यानंतर भारताने विशेषत: कृषी क्षेत्रामध्ये सहकारी संस्थाच्या माध्यमातून प्रचंड विकास केला आहे. देशामध्ये सहकाराचे जाळे हे स्थानिक, प्रादेशिक, राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर विणलेले आहे.

४.५.२ अर्थ – सहकारी संस्था ही व्यक्तींची ऐच्छिक संघटना असून निश्चित अशी आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी स्थापन झालेली असते, (सेवा प्रेरित/सेवा प्रधान) ''प्रत्येकाने सर्वांसाठी आणि सर्वांनी प्रत्येकासाठी'' ही सहकारी संस्थाची तत्त्वप्रणाली आहे.

४.५.३ व्याख्या :

१) आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटनेने सहकारी संस्थेची केलेली व्याख्या ''सामान्यत: मर्यादित साधने असलेल्या व्यक्तींनी स्वेच्छेने एकत्रित येऊन आपली समान आर्थिक उद्‌दिष्टे साध्य करण्यासाठी, लोकशाही पद्धतीने व्यवसाय संघटनेचे नियंत्रण करण्यासाठी जी संस्था स्थापन केली जाते तिला सहकारी संघटन असे म्हटले जाते. या सहकारी संस्थेच्या भागभांडवलासंबंधी व्यक्तींचा समान हिस्सा असतो आणि संस्थेच्या नफ्या-तोट्यात ते वाजवी प्रमाणात सहभागी झालेले असतात.''

२) भारतीय सहकारी कायदा १९१२, ''सहकारी तत्त्वानुसार आपल्या सभासदांचे आर्थिक हितसंवर्धन करणारी संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय.''

४.५.४ सहकारी संस्थेची वैशिष्ट्ये :

१) **ऐच्छिक व खुले सभासदत्व –** सहकारी संस्था हे व्यक्तींचे संघटन आहे. कोणतीही व्यक्ती सहकारी संस्थेची सभासद होऊ शकते. सभासदत्व सर्वांना खुले असते. सभासदत्व देताना जात, धर्म, वंश, पंथ इ. गोष्टींचा विचार केला जात नाही.

२) **लोकशाही तत्त्व –** सहकारी संस्थेचे व्यवस्थापन हे लोकशाहीवर आधारित असते. सर्व निर्णय हे बहुमताने घेतले जातात. ''एक व्यक्ती – एक मत'' हा मतदानासाठीचा नियम असतो. सहकारी संस्था कायद्यानुसार सभासदांच्या सभांचे आयोजन केले जाते.

३. **व्यवस्थापन –** सहकारी संस्थेचा कारभार हा 'व्यवस्थापन समितीच्या' हाती असतो. सभासदांनी निवडून दिलेले हे कार्यकारी मंडळ (व्यवस्थापन समिती) सभासदाचे प्रतिनिधित्व करते. महत्त्वाचे निर्णय आणि दैनंदिन प्रशासन हे व्यवस्थापन समितीच्या मार्फत पाहिले जातात. त्यांच्याकडून संस्थेचे उपविधी/पोटनियम तयार केले जातात.

४) **नोंदणी –** सहकारी संस्थेची नोंदणी करणे सक्तीचे असते. प्रत्येक सहकारी संस्थेला भारतीय सहकारी कायदा १९१२ व सहकारी कायद्यामधील नियम व तरतुदींचे पालन करावे लागते. सहकारी संस्थेच्या नोंदणीसाठी किमान १० सभासदांची आवश्यकता असते. नोंदणीसाठी विविध कागदपत्रांची गरज असते.

५) **स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व –** नोंदणी झाल्यावर प्रत्येक सहकारी संस्थेला कायदेशीर व्यक्ती म्हणून मान्यता मिळते. कायद्याने तिला स्वतंत्र अस्तित्व लाभते. त्यामुळे संस्थेला स्वत:च्या नावाने बँकेत खाते उघडणे, मालमत्ता धारण करणे व करार करण्यास मुभा मिळते. संस्थेचे भागधारक व व्यवस्थापन समिती सदस्य हे सहकारी संस्थेच्या व्यवहारांना जबाबदार नसतात. परंतु न्यायालयामध्ये त्यांना याचा जाब द्यावा लागतो.

६) **मर्यादित जबाबदारी –** सहकारी संस्थेच्या भागधारकांची जबाबदारी ही मर्यादित स्वरूपाची असते. त्यांनी धारण केलेल्या भागांच्या देय रक्कमेइतकी त्यांची जबाबदारी मर्यादित असते. म्हणूनच सहकारी संस्थेची देणी फेडण्यासाठी सभासदांची खाजगी मालमत्ता वापरली जात नाही.

७) **सभासद संख्या –** सहकारी संस्थेच्या स्थापनेसाठी किमान १० सभासद एकत्र यावे लागतात. सहकारी संस्थेत कमाल किती सभासद असावेत यावर कायद्याने कोणतेही बंधन नसते.

८) **मतदानाचा समान हक्क –** भागधारक या नात्याने प्रत्येक सभासदाला मतदानाचा समान हक्क असतो. सहकारी संस्थेचे सभासदत्व सर्वांच्यासाठी खुले असते. एखाद्या भागधारकाने कितीही भाग धारण केले असले तरी त्याला इतर सभासदाप्रमाणे एकच मत देण्याचा अधिकार असतो.

९) **सेवा भाव –** सहकारी संस्था तिच्या सभासदांना अनेक प्रकारच्या सेवा-सुविधा पुरवितात. सभासदांना व समाजाला सेवा देणे हाच सहकारी संस्थेचा मुख्य हेतू असतो. सभासदांना अल्प दराने वस्तूंचा पुरवठा केला जातो. सहकारी बँका आपल्या सभासदांना, कर्ज आणि अधिविकर्ष सवलत ही अल्प व्याजदराने पूरवितात.

- **कृती –**

आपल्या शहरातील/गावातील सहकारी संस्थेला भेट द्या, त्यामधील कोणती वैशिष्ट्ये आढळली ते तपासा.

४.५.५ सहकारी संस्थांचे गुण :

१) **लोकशाही व्यवस्थापन –** सहकारी संस्थेच्या प्रत्येक सभासदाला समान मतदानाचा हक्क असतो. सहकारामध्ये 'एक व्यक्ती – एक मत' हे तत्त्व मतदानासाठी वापरले जाते. सभासद संख्या असंख्य असून ते विविध भागात विखुरलेले असतात. म्हणून संस्थेचा दैनंदिन कारभार पाहण्यासाठी ते आपल्या प्रतिनिधींची निवड करतात. त्या प्रतिनिधींनाच ''व्यवस्थापन समिती सदस्य'' असे म्हणतात .

२) **खुले सभासदत्व –** सहकारी संस्थेचे सभासदत्व हे ऐच्छिक असून ते सर्वांच्यासाठी खुले असते. म्हणजेच कोणत्याही जाती-धर्माची, संप्रदायातील व्यक्ती सहकारी संस्थेचे भाग खरेदी करून सभासद होऊ शकते. सभासद होण्यास किंवा सभासदत्व रद्द करण्यास कोणीही सक्ती करू शकत नाही.

३) **व्यवसाय चालविण्याचा खर्च कमी –** सहकारी संस्था चालविण्यासाठी अतिशय कमी खर्च येतो. येथे कोणीही मध्यस्थ नसतो. संस्थेला जाहिरात करावी लागत नाही. त्यांना कोणताही पगार द्यावा लागत नाही. नोंदणी शुल्क, आयकर इ. बाबतीत सरकारकडून विशेष सवलती व सूट दिली जाते. त्यामुळेच व्यवसाय चालविण्याचा खर्च कमी येतो.

४) **मर्यादित जबाबदारी –** सहकारी संस्थेच्या सभासदांची जबाबदारी ही मर्यादित असते. त्यांनी धारण केलेल्या भागांवरील देय रक्कमे एवढी त्यांची जबाबदारी मर्यादित असते. त्यामुळे कर्जफेडीसाठी व्यवसायाची मालमत्ता अपुरी पडली तरी सभासदांची खाजगी मालमत्ता उपयोगात आणली जात नाही.

५) **कर सवलत –** सहकारी संस्था देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. त्यामुळे सरकार, सहकारी संस्थाना अनेक सवलती देते. उदा. एका ठरावीक मर्यादेपर्यंत आयकरात सवलत. परिणामी संस्थेचा नफा वाढू शकतो.

६) **स्वयं-अर्थसाहायता व सामाजिक कल्याण –** सहकारी संस्था कायद्यातील सुधारित दुरूस्तीनुसार सहकारी संस्था आपल्या सभासदांना जास्तीत जास्त १५% वार्षिक दराने लाभांश देऊ शकतात. त्यामुळे उर्वरित आधिक्याचा स्वयं-अर्थसाहाय्य म्हणून उपयोग केला जातो. नफ्यातील कांही भाग सामाजिक कार्यासाठी, सहकारी संस्थेच्या विकासासाठी आणि धर्मादाय (दानधर्म) कार्यासाठी वापरला जातो.

४.५.६ सहकारी संस्थेचे दोष :

१) **मर्यादित भांडवल –** सहकारी संस्थेच्या भागांची दर्शनी किंमत ही फार कमी असते. सहकारी संस्थेचे सभासद हे आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत वर्गातील असतात. त्यामुळे ते जास्त भाग घेऊ शकत नाहीत. त्यामुळे संस्थेचे भांडवल मर्यादित असते. लाभांशाचा दर कमी असल्याने लोक गुंतवणुकीसाठी फारसे उत्सुक नसतात. या सर्व कारणांच्यामुळेच भांडवल उभारणीवर मर्यादा पडतात.

२) **अकार्यक्षम व्यवस्थापन –** सहकारी संस्थेचा कारभार हा व्यवस्थापन समितीच्या हाती असतो. व्यवस्थापन समिती सदस्य हे सभासदांचे प्रतिनिधी असतात. त्यांच्याकडे व्यवस्थापकीय कौशल्य असेलच असे नाही. मर्यादित भांडवल किंवा आर्थिक परिस्थितीमुळे व्यावसायिक व्यवस्थापकांची नेमणूक करणे त्याना शक्य नसते. व्यवस्थापन समितीचे सदस्यसुद्धा व्यावसायिक नसतात. त्यामुळेच सहकारी संस्थेचे व्यवस्थापन अकार्यक्षम ठरते.

३) **जनतेचा कमी विश्वास –** बहुतांशी अनेक सहकारी संस्था या राजकीय व्यक्तींच्या पुढाकाराने स्थापन झालेल्या असतात. त्यामुळेच सहकारी संस्थांमध्ये मोठ्याप्रमाणावर राजकीय हस्तक्षेप असतो. परिणामी, सहकारी संस्थांवर जनता फारसा विश्वास ठेवत नाही.

४) **मर्यादित विस्तार –** सहकारी संस्थांच्या भांडवल उभारणीवर मर्यादा पडतात. तसेच व्यवस्थापनाच्या अकार्यक्षमतेमुळे आव्हानात्मक प्रकल्प हाती घेता येत नाहीत. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या विस्तारावर मर्यादा राहतात.

५) **प्रेरणेचा अभाव –** सहकारी संस्थेच्या व्यवस्थापन समितीचे सदस्य हे मानधनावर संस्थेचा कारभार पाहतात. त्यामुळे व्यवस्थापनात काम करण्याचा त्यांचा उत्साह कालांतराने कमी होतो. तसेच इतर क्षेत्राशी तुलना करता व्यवस्थापकांनासुद्धा फार कमी पगार मिळतो. परिणामी सहकारी संस्थेच्या सेवकात व व्यवस्थापनात प्रेरणा व उत्साहाचा अभाव असतो.

४.५.७ सहकारी संस्थांचे प्रकार :

१. **ग्राहक सहकारी संस्था –** दैनंदिन गरजांच्या वस्तू माफक किंमतीमध्ये उपलब्ध करून घेण्यासाठी ग्राहक एकत्र येऊन ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन करतात. या संस्था प्रत्यक्ष उत्पादक व घाऊक व्यापाऱ्यांच्याकडून वस्तूंची खरेदी करतात त्यामुळे मध्यस्थांचा नफा लुप्त पावतो.

या संस्थांच्यामुळे गरीब व मध्यमवर्गीय ग्राहकाची व्यापाऱ्यांच्याकडून होणारी अनाठायी पिळवणूक कमी होते. संस्थेला होणारा नफा हा ग्राहकांनी संस्थेबरोबर वर्षभर केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात वाटला जातो.

भारतामध्ये ग्राहक सहकारी संस्था किंवा सहकारी भांडारे हे प्रामुख्याने शहरी भागात काम करतात. सरकारच्या नियंत्रणाखाली काम करणारी ''सुपर बझार'' हे ग्राहक सहकारी संस्थांचे उदाहरण आहे.

२. **उत्पादकांची सहकारी सोसायटी –** स्पर्धेला सामोरे जाण्यासाठी व उत्पादनात वाढ करण्यासाठी लहान उत्पादक व कारागीर यांनी एकत्रित स्थापन केलेल्या संस्थेला उत्पादकांची सहकारी सोसायटी असे म्हणतात. या संस्थेचे दोन उपप्रकार पुढील प्रमाणे–

(अ) औद्योगिक सेवा सोसायटी –

या प्रकारामध्ये उत्पादक स्वतंत्रपणे उत्पादन करतात व औद्योगिक उत्पादन सहकारी संस्थेला विकतात. सभासदाना कच्चा माल, औजारे, उपकरणे, यंत्रे संस्थेमार्फत पुरविली जातात. सभासदाच्या उत्पादनाचे वितरण संस्थेमार्फत केले जाते.

(ब) उत्पादकांच्या संस्था –

या प्रकारामध्ये उत्पादक सभासदाना संस्थेचे कर्मचारी मानले जाते व त्यांच्या कामाबद्दल त्यांना मजुरी दिली जाते. प्रत्येक सभासदाला कच्चा माल व उपकरणे संस्थेमार्फत पुरविली जातात.

सभासद हे सार्वजनिक ठिकाणी किंवा त्यांच्या घरी वस्तूचे उत्पादन करतात. संस्थेमार्फत ते उत्पादन बाजारपेठेत विकले जाते आणि होणारा नफा सभासदांच्यामध्ये वाटला जातो.

३. **विपणन सहकारी संस्था –** ज्यांना आपले उत्पादन योग्य/वाढीव किंमतीला विकावे असे वाटते अशा स्वतंत्र शेतकरी उत्पादकांनी स्वेच्छेने स्थापन केलेली संस्था म्हणजे विपणन सहकारी संस्था होय. अनेक सभासदांचे उत्पादन एकत्र करून केंद्रीय पद्धतीने विकले जाते. त्यांनी केलेल्या उत्पादनाच्या प्रमाणात होणारा नफा विभागला जातो.

४. **शेती सहकारी संस्था –** मोठ्या प्रमाणावरील एकत्रित शेतीचे आर्थिक लाभ घेण्यासाठी लहान शेतकऱ्यांनी स्वेच्छेने एकत्र येऊन स्थापन केलेल्या संस्थेला शेती सहकारी संस्था असे म्हणतात. भारतामध्ये शेतकरी हे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असून त्यांची जमीन धारणा अल्प असते.

आधुनिक उपकरणे, बी-बीयाणे, खते इ. चा वापर करण्याची त्यांची वैयक्तिक क्षमता नसते, म्हणून जास्तीत जास्त कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी जमिनीचे एकत्रीकरण करून सामुदायिक शेती हा सर्वोत्तम पर्याय आहे.

५. **सहकारी गृहनिर्माण संस्था –** स्वतःची घरांची गरज पूर्ण करण्यासाठी अल्प व मध्यम उत्पन्न गटातील व्यक्तींनी स्थापन केलेली संस्था म्हणजे सहकारी गृहनिर्माण संस्था होय. सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचे विविध प्रकार आहेत. कांही संस्था जमीन खरेदी करून आपल्या सभासदांना स्वतःची घरे बांधण्यासाठी जागा (Plots) उपलब्ध करून देतात.

वित्तीय संस्थांच्याकडून व सरकारी एजन्सीकडून कर्जाची सोयसुद्धा या संस्थांच्याकडून उपलब्ध करून दिली जाते. इतर संस्था गृहसंकुले बांधून आपल्या सभासदांना हप्त्याने पैसे देण्याच्या अटीवर घरांचे वाटप करतात.

६. **सहकारी पतसंस्था –** सभासदांच्यामध्ये बचतीची सवय निर्माण करण्यासाठी व व्यक्तींना आर्थिक मदत करण्यासाठी गरीब व्यक्ती या संस्थेची स्थापना करतात. सावकारांच्याकडून सभासदांची होणारी पिळवणूक थांबविण्यासाठी या संस्था मदत करतात.

४.६ संयुक्त भांडवली संस्था :

४.६.१ प्रस्तावना :

> तुम्ही रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेड, टाटा स्टील लिमिटेड, स्टील ॲथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड, मारुती उद्योग लिमिटेड इ. बद्दल ऐकले असेलच. या संस्थांचे मालक कोण? या संस्था जगभरात पसरल्या आहेत. या कशा अस्तित्वात आल्या? यांचे व्यवस्थापन कोण करते? अशा प्रकारच्या संघटनेबाबत आता आपण शिकू.

औद्योगिक क्रांतीनंतर व्यवसायाच्या पारंपरिक प्रकारांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झाले. याच काळात व्यवसाय संघटनेचा नवीन प्रकार 'संयुक्त भांडवली संस्था' या नावाने अस्तित्वात आला. एकल व्यापारी संस्था किंवा भागीदारीपेक्षा यांना असणारी भांडवल अणि इतर संसाधनांची गरज जास्त असते.

४.६.२ अर्थ :

कंपनी ही व्यक्तींनी एकत्र येऊन स्थापन केलेली ऐच्छिक संस्था असून यामध्ये सर्व व्यक्ती भाग-भांडवलाच्या रूपात योगदान देतात. ते कायद्यानुसार चालणारा विशिष्ट व्यवसाय चालवतात.

संयुक्त भांडवली संस्थेचे एकूण भांडवल हे **'भाग भांडवल'** म्हणून ओळखले जाते. जे अनेक लहान भागात विभागलेले असते त्यास **'भाग'** म्हणून ओळखले जाते. प्रत्येक सभासद भाग धारण करतात. त्यांना भागधारक असे म्हंटले जाते. भारतात संयुक्त भांडवली संस्थेची नोंदणी 'कंपनी कायदा २०१३' नुसार होते.

४.६.३ व्याख्या :

१) 'कंपनी म्हणजे स्वेच्छेने स्थापन झालेली संघटना आहे. त्यामध्ये नफा मिळविला जातो, भांडवल छोट्या छोट्या भागात विभागलेले असते, हे भाग हस्तांतरणीय असतात आणि मालकी सदस्यांची असते.'

– प्रा. एल. एच्. हॅने.

२) 'कंपनी कायद्याच्या दृष्टीने केवळ एक कृत्रिम, अदृश्य, स्पर्श न करता येणारी विद्यमान व्यक्ती आहे तिची स्थापना कंपनी कायद्यानुसार समान हेतूने केली जाते व त्यामुळे तिला काही वैशिष्ट्ये प्राप्त होतात'.

– चिफ जस्टीस मार्शल.

३. भारतीय कंपनी कायदा, २०१३, कलम २(२०) नुसार, ''या कायदयाने नोंदविलेली किंवा पूर्वीच्या कायद्याने (कंपनी कायदा, १९५६) अस्तित्वात असलेली संस्था/प्रमंडळ म्हणजे कंपनी होय.''

४.६.४. संयुक्त भांडवली संस्थेची वैशिष्ट्ये :

१. **ऐच्छिक संघटन –** संयुक्त भांडवली संस्था म्हणजे व्यक्तींचे ऐच्छिक संघटन होय. कोणत्याही जात, धर्म, पंथाची व्यक्ती कोणत्याही कंपनीचे भाग खरेदी करू शकते. आपल्या इच्छेनुसार सभासद आपल्या भागांची कधीही विक्री करू शकतात. मृत्यूनंतर कंपनीचे भाग त्याच्या वारसदारास हस्तांतरित होतात.

२. **नोंदणीकृत संस्था –** भारतीय कंपनी कायदा, २०१३ नुसार प्रत्येक संयुक्त भांडवली संस्थेला नोंदणी करणे सक्तीचे असते. नोंदणी केल्याशिवाय कोणतीही संयुक्त भांडवली संस्था अस्तित्वात येऊ शकत नाही. त्यानंतर कंपनीला कंपनी निबंधकाकडून (रजिट्रार) 'नोंदणीचे प्रमाणपत्र' मिळते. या प्रमाणपत्रालाच कंपनीच्या जन्माचा दाखला असेही म्हणतात. नोंदणीसाठी प्रवर्तकाने नोंदणी फी भरणे आवश्यक असते. खाजगी कंपनी नोंदणी प्रमाणपत्रानंतर सुरु करता येते मात्र सार्वजनिक कंपनीसाठी कंपनी सुरु करण्याचे प्रमाणपत्र आवश्यक असते.

३. **नोंदणीकृत कार्यालय –** 'घटनापत्रकातील' स्थल कलमानुसार कंपनीचा नोंदणीकृत कार्यालयाचा पत्ता असणे बंधनकारक आहे. कंपनीची महत्त्वाची सर्व कागदपत्रे नोंदणीकृत कार्यालयात ठेवली पाहिजेत. उदा. सभासद नोंदवही, वार्षिक विवरणपत्रे, इतिवृत्त पुस्तक, घटनापत्रक, माहितीपत्रक इ.

४. **कृत्रिम व्यक्ती –** कंपनी ही कायद्याने निर्माण केलेली कृत्रिम व्यक्ती आहे. तिला तिचे स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व असते. त्रयस्थांच्याबरोबर ती करार करू शकते. उदा. मालमत्तेची खरेदी व विक्री, बँकेत खाते उघडणे इ.

५. **स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व –** कंपनीची स्थापना कायदयानुसार झालेली असते. कंपनीला तिच्या सभासदांच्यापासून स्वतंत्र-कायदेशीर अस्तित्व लाभते.

६. **बोधचिन्ह –** संयुक्त भांडवली संस्था कायदयाने निर्मित कृत्रिम व्यक्ती असते परंतु तिला व्यक्तीसारखे भौतिक अस्तित्व नसते. म्हणूनच कंपनी बोधचिन्हाचा उपयोग स्वत:ची अधिकृत सही म्हणून करते. बोधचिन्ह हे कंपनीची ओळख योग्य प्रकारे दर्शविते.

कंपनीच्या बोधचिन्हावर कंपनीचे नाव लिहिलेले असते. बोधचिन्ह ही कंपनीची महत्त्वाची संपत्ती मानतात. त्यामुळे ते कंपनी चिटणीसाच्या ताब्यात सुरक्षित असते. कंपनीच्या सर्व महत्त्वाच्या कागदपत्रावर व करारांवर बोधचिन्ह छापण्यात येते. अशा कागदपत्रांवर किमान दोन संचालक व चिटणीसाची सही आवश्यक असते.

७. **मर्यादित जबाबदारी** – संयुक्त भांडवली संस्थेच्या भागधारकांची जबाबदारी ही मर्यादित स्वरूपाची असते. त्यांनी धारण केलेल्या भागांच्या न दिलेल्या रक्कमेइतकी ती मर्यादित असते. जरी कंपनीची मालमत्ता कंपनीची देणी भागविण्याइतकी पुरेशी नसली तरीही कंपनीची देणी फेडण्यासाठी भागधारकांची खाजगी मालमत्ता वापरली जात नाही.

८. **भागांचे हस्तांतरण** – कंपनीचे एकूण भांडवल लहान लहान भागात विभागलेले असते. भागांची खरेदी हीच सभासदत्वाची अट असते. कंपनीचे सभासद होण्यासाठी भागांची खरेदी करणे आवश्यक आहे.

'सार्वजनिक मर्यादित कंपनीच्या' भागांचे हस्तांतर करता येते. तथापि खाजगी कंपनीच्या भागांचे मुक्तपणे हस्तांतर करता येत नाही.

९. **मालकी व व्यवस्थापन फारकत** – संयुक्त भांडवली संस्थेचे असंख्य सभासद असतात. कंपनीच्या दैनंदिन प्रशासनात ते भाग घेऊ शकत नाहीत. त्यामुळे आपले प्रतिनिधी म्हणून ते **'संचालकांची'** निवड करतात. संचालक हे सभासदाच्या वतीने व्यवसायाची कार्ये पार पाडतात. थोडक्यात सभासद हे कंपनीचे 'मालक' असतात. परंतु कंपनीचे व्यवस्थापन हे संचालक मंडळाच्या हाती असते.

संचालक काही व्यावसायिक व्यवस्थापकांना नियुक्त करतात. त्यांना पगार दिला जातो. संयुक्त भांडवली संस्थेत मालकी ही भागधारकांकडे असते व व्यवस्थापन हे संचालकांकडे असते.

१०. **चिरंतन अस्तित्व** – संयुक्त भांडवली संस्थेला स्थिर व सातत्यपूर्ण अस्तित्व लाभते. सभासदांच्या अस्तित्वावर कंपनीचे अस्तित्व अवलंबून नसते. सभासद वेडा झाल्याने, दिवाळखोर ठरल्याने किंवा मृत्यू पावल्याने कंपनीच्या अस्तित्वावर कोणताही परिणाम होत नाही.

११. **सभासदत्व** – कंपनी कायदा २०१३ नुसार खाजगी मर्यादित कंपनीमध्ये किमान दोन (२) व कमाल दोनशे (२००) इतके मर्यादित सभासद असतात. परंतु सार्वजनिक कंपनीसाठी किमान सात (७) सभासदांची आवश्यकता असते तर कमाल सभासद संख्येवर कोणतेही बंधन नसते.

४.६.५ संयुक्त भांडवली संस्थेचे गुण :

१. **मोठ्या प्रमाणावर भांडवल** – संयुक्त भांडवली संस्थेचे भाग जनतेसाठी विक्रीस खुले असतात. भागांची दर्शनी किंमत व लाभांशाचा दर तुलनेने जास्त असतो. कंपनीच्या माहितीपत्रकास मोठ्याप्रमाणात प्रसिद्धी देऊन असंख्य व्यक्तींशी संपर्क साधून व त्यांना सभासद करून मोठ्याप्रमाणावर भांडवल उभारणी केली जाते. तसेच जनतेकडून ठेवी स्वीकारल्या जातात व कर्जरोख्यांची विक्रीही केली जाते.

२. **व्यावसायिक व्यवस्थापन** – कंपनीचे व्यवस्थापन हे संचालकांच्या हाती असते. संचालक हे सभासदांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी असतात. कंपनीच्या कारभारावर त्यांचे नियंत्रण असते. परंतु दैनंदिन कामकाज पाहण्यासाठी व्यावसायिक व्यक्तींची गरज असते. कंपनीकडे आर्थिक स्रोत प्रचंड असल्यामुळे चांगला पगार देऊन ते तज्ज्ञ व्यावसायिक व्यवस्थापकांची नेमणूक करू शकतात. त्यामुळे कंपनीच्या दैनदिन कामकाजासाठी तज्ज्ञ व्यक्तींच्या ज्ञानाचा व सेवेचा फायदा घेता येतो.

३. **विस्तारास मोठ्या प्रमाणात संधी –** संयुक्त भांडवली संस्था मोठ्या प्रमाणावर भांडवल उभारणी करते. आकर्षक पगार देऊन व्यावसायिक व्यवस्थापकांची नेमणूक केली जाते. योग्य निर्णय घेण्याचे त्यांना स्वातंत्र्य असते. भागधारकसुद्धा जास्त लाभांश मिळविण्यासाठी उत्सुक असतात. परिणामी कंपनी मोठे व आव्हानात्मक प्रकल्प हाती घेते. त्यामुळेच कंपनीच्या विस्तारास मोठ्या प्रमाणावर संधी असते.

४. **जनतेचा विश्वास –** 'कंपनी कायदा २०१३' मधील तरतुदीनुसार संयुक्त भांडवली संस्थेचे कामकाज चालते. कंपनीच्या कारभारात सरकारचा हस्तक्षेप कमी असतो. तसेच कायद्यानुसार कंपनीचे हिशेब सनदी लेखापालाकडून (CA) तपासून घेतले जातात त्यामुळे कंपनीच्या व्यवस्थापनावर जनतेचा विश्वास बसतो.

५. **करात सवलत –** देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये संयुक्त भांडवली संस्था महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. कंपनीला ठरावीक शासकीय कर द्यावे लागतात. अर्थव्यवस्थेतील कंपनीच्या योगदानामुळे काही करात सूट तर काही करात सवलत दिली जाते. उदा. ५ वर्षे कर माफ परिणामी आर्थिकदृष्ट्या मागास भागामध्ये कंपनी आपल्या उद्योग-शाखा सुरू करू शकते.

६. **तज्ज्ञांच्या सेवा –** व्यावसायिक कामे पाहण्यासाठी कंपनी तज्ज्ञ व्यक्तींची नेमणूक करू शकते. उदा. कायदेशीर सल्लागार, आर्थिक सल्लागार, हिशोब तपासनीस, व्यवस्थापकीय तज्ज्ञ, इंजिनिअर्स, जाहिरात तज्ज्ञ, विक्री तज्ज्ञ इ. या व्यक्तीच्या ज्ञानाचा व मार्गदर्शनाचा फायदा कंपनीला मिळतो.

७. **चिंरतन अस्तित्व –** संयुक्त भांडवली संस्था ही कृत्रिम व्यक्ती आहे. त्यामुळे तिला स्वतंत्र असे कायदेशीर अस्तित्व लाभते. एखाद्या भागधारकाचा मृत्यू झाल्यास, तो वेडा ठरल्यास किंवा त्याची दिवाळखोरी जाहीर झाल्यास त्याचा कंपनीच्या अस्तित्वावर कोणताही परिणाम होत नाही. म्हणूनच कंपनीला चिंरतन व दीर्घकाळ टिकणारे अस्तित्व मिळते.

८. **मर्यादित जबाबदारी –** सार्वजनिक कंपनीमध्ये भागधारकांची जबाबदारी त्यांनी खरेदी केलेल्या भागांच्या दर्शनी किंमतीच्या न भरलेल्या रकमेइतकी असते. कंपनीचे सभासद कंपनीची देणी देण्यासाठी जबाबदार नसतात. त्यामुळे त्यांची खाजगी मालमत्ता कंपनीची देणी देण्यासाठी वापरता येत नाही.

४.६.६. संयुक्त भांडवली संस्थेचे दोष :

१) **स्थापन करण्यास कठीण –** संयुक्त भांडवली संस्थेची नोंदणी करणे सक्तीचे असते, त्यासाठी अनेक कायदेशीर कागदपत्रांची गरज असते. त्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर नोंदणी शुल्क भरावे लागते. व्यवसाय प्रारंभ दाखला/प्रमाणपत्र मिळाल्याशिवाय सार्वजनिक कंपनी आपला व्यवसाय सुरू करू शकत नाही. कंपनीच्या नोंदणीची प्रक्रिया क्लिष्ट, खर्चिक व वेळखाऊ असते. म्हणूनच कंपनी स्थापन करण्यास कठीण असते.

२) **गोपनियतेचा अभाव –** कंपनीमध्ये असंख्य भागधारक व कर्ज रोखेधारक असतात. गुंतवणुकदारांच्या हितांची जोपासना करण्यासाठी प्रत्येक आर्थिक वर्षामध्ये आपले वार्षिक हिशेब त्यांना जाहीर करावे लागतात. कंपनीच्या नोंदणीकृत कार्यालयात, कंपनीचे महत्त्वाचे दस्तऐवज तपासणीसाठी ठेवले जातात. त्यामुळे कंपनीच्या सांपत्तीक/आर्थिक परिस्थितीची माहिती स्पर्धकांना मिळते. परिणामी कंपनीच्या व्यवहाराबाबत गोपनीयतेचा अभाव दिसतो.

३) **वेळखाऊ निर्णय प्रक्रिया –** कंपनीचा मालक या नात्याने प्रत्येक सभासदाला व्यवस्थापनात भाग घेण्याचा अधिकार असतो. त्यामुळे सर्व महत्वपूर्ण निर्णय हे भागधारकांच्या सभेतच घेतले जातात. सभेचे आयोजन करणे ही प्रक्रिया दीर्घ व वेळखाऊ स्वरूपाची असते. त्यासाठी सभेची सूचना, कार्यक्रमपत्रिका, प्रतिनिधी

पत्र तयार करावी लागतात. वरील सर्व कागदपत्रे सभेपूर्वी २१ दिवस अगोदर पाठवावी लागतात. म्हणूनच निर्णय प्रक्रियेस विलंब लागतो.

४) **प्रत्यक्ष संबंधाचा अभाव –** संयुक्त भांडवली संस्थेमध्ये असंख्य सभासद असतात. वरिष्ठांनी/अधिकाऱ्यांनी कामाची दखल घ्यावी असे कर्मचाऱ्यांना वाटत असते. परंतु संयुक्त भांडवली संस्थेसारख्या मोठ्या व्यवसाय संघटनेमध्ये हे शक्य नसते. त्याचाच परिणाम म्हणजे कर्मचारी झोकून काम करीत नाहीत.

त्याचप्रमाणे कंपनीचे व्यवस्थापक व संचालक सुद्धा ग्राहकांबरोबर व्यक्तिगत संबंध प्रस्थापित करू शकत नाहीत. कित्येक वेळा ग्राहकांच्या आवडी व निवडींचा विचार केला जात नाही.

५) **व्यवसायाचा खर्च अधिक (मोठा व्यवस्थापन खर्च) –** संयुक्त भांडवली संस्था ही व्यावसायिक संघटना आहे. ही संस्था जाहिरात व प्रसिद्धीसाठी प्रचंड खर्च करण्यास तयार असते. व्यवस्थापकांना चांगला पगार व इतर लाभ मिळतात. त्यामुळे दैनंदिन खर्चासाठी अधिक पैशाची गरज असते. म्हणूनच संयुक्त भांडवली संस्थेमध्ये व्यवस्थापनाचा खर्च जास्त असतो.

६. **माहितीचा गैरवापर –** संयुक्त भांडवली संस्थेचे व्यवस्थापन संचालक पाहतात. काही संचालक कंपनीच्या महत्त्वाच्या अंतर्गत माहितीचा उपयोग स्वत:च्या स्वार्थासाठी करतात. याचा परिणाम म्हणजे अचानकपणे कंपनीच्या भागांच्या किंमतीत चढ-उतार होतो. परिणामी जनतेचा संयुक्त भांडवली संस्थेवरील विश्वास कमी होतो.

४.६.७ संयुक्त भांडवली संस्थेचे प्रकार :

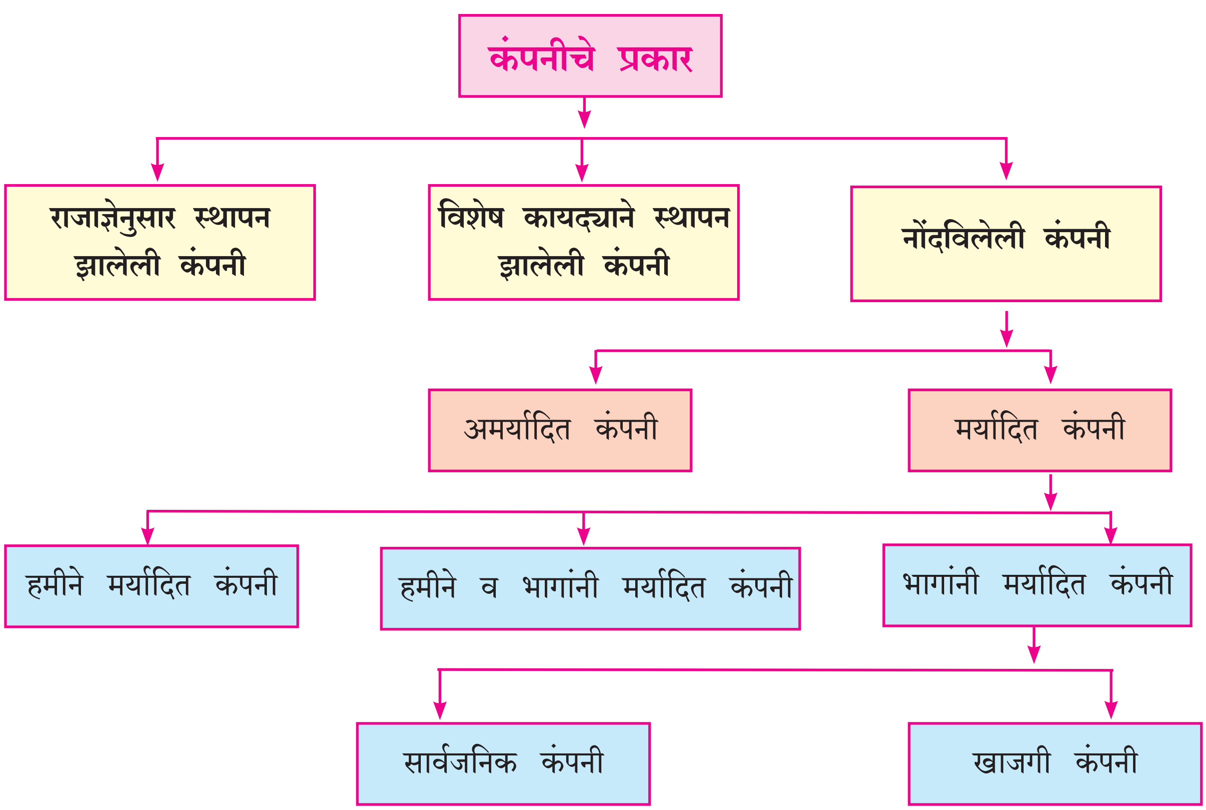

- **भागांनी मर्यादित कंपनी –** भागांनी मर्यादित कंपनीचे पुढील दोन प्रकार आहेत.

अ) खाजगी मर्यादित कंपनी – कंपनी कायदा २०१३ नुसार, "**खाजगी कंपनी**" म्हणजे अशी कंपनी की जी आपल्या नियमावलीद्वारे सभासदांचा भागहस्तांतराचा हक्क निर्बंधित करते. सभासदांची संख्या २०० पर्यंत मर्यादित करते आणि तिचे भाग अथवा कर्जरोखे घेण्यासाठी लोकांना जाहीरपणे आवाहन करण्यास प्रतिबंध करते.

- **या व्याख्येची प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :**

१) सभासदांची संख्या किमान २ तर कमाल २०० इतकी मर्यादित असते.

२) वसूल झालेले भागभांडवल कमीत कमी ₹ १,००,००० असावे.

३) कंपनीचे सभासद, संचालक किंवा त्यांचे नातेवाईक यांच्याव्यतिरिक्त इतरांकडून ठेवी स्वीकारण्यास प्रतिबंध करते.

४) कंपनीचे भाग अथवा कर्जरोखे घेण्यासाठी लोकांना जाहिरपणे आवाहन करण्यास प्रतिबंध करते.

५) सभासदांना आपले भाग इतरांना हस्तांतर करण्यावर निर्बंध घालते.

वर सांगितलेल्या सर्व अटींची पूर्तता खाजगी कंपनीने केली पाहिजे. यापैकी कोणत्याही एका अटीची पूर्तता झाली नाही तर त्या कंपनीस सार्वजनिक कंपनी असे म्हटले जाईल. खाजगी कंपनी ही मर्यादित कंपनी असल्यामुळे आपल्या नावाच्या शेवटी "**खाजगी मर्यादित**" हा शब्द जोडला पाहिजे. खाजगी मर्यादित कंपनी ही भागांनी मर्यादित कंपनी, हमीने मर्यादित कंपनी किंवा अमर्यादित कंपनी असू शकते.

ब) सार्वजनिक कंपनी – कंपनी कायदा २०१३ नुसार "**जी कंपनी खाजगी कंपनी नाही ती सार्वजनिक कंपनी होय**".

- **वैशिष्ट्ये :**

१) सभासदांची संख्या कमीत कमी सात असते.

२) कमीत कमी वसूल झालेले भागभांडवल ₹ ५,००,००० किंवा त्यापेक्षा जास्त असते.

३) सभासदांच्या भाग हस्तांतरणावर बंधने नसतात.

४) सार्वजनिक ठेवी स्वीकारण्यास कोणतेही बंधन नसते.

सार्वजनिक कंपनीच्या स्थापनेसाठी कमीत कमी ७ सभासद आवश्यक असतात. कमाल सभासद संख्येवर कोणतीही मर्यादा नसते. सार्वजनिक कंपनीमध्ये कमीत कमी ३ संचालक असतात. सार्वजनिक कंपनीच्या नावाच्या शेवटी 'मर्यादित' हा शब्द वापरला जातो.

- **कृती**

खालील कंपन्यांचे खाजगी कंपनी व सार्वजनिक कंपनीमध्ये वर्गीकरण करा. बँक ऑफ इंडिया, बजाज, बी.एस्.एन्.एल्., हिंदुस्थान मशिन टूल्स्, टाटा मोटर्स्.

अ.क्र.	मुद्दे	खाजगी मर्यादित कंपनी	सार्वजनिक मर्यादित कंपनी
१.	अर्थ	जी कंपनी आपल्या नियमावलीद्वारे भाग हस्तांतरास परवानगी देत नाही व ज्यात २०० इतकी सभासद संख्या मर्यादित असते, तिला खाजगी कंपनी असे म्हणतात.	जी कंपनी खाजगी नाही तिला सार्वजनिक कंपनी असे म्हणतात.
२.	सभासद संख्या	खाजगी कंपनीमध्ये कमीत कमी २ सभासद व जास्तीत जास्त २०० सभासद असतात.	सार्वजनिक कंपनीमध्ये कमीत कमी ७ सभासद असतात व कमाल सभासद संख्येवर कोणतेही बंधन नसते.
३.	किमान भांडवल	कमीत कमी वसूल भांडवल ₹ १ लाख इतके असावे लागते.	कमीत कमी वसूल भांडवल ₹ ५ लाख इतके असावे लागते.
४.	संचालक संख्या	खाजगी कंपनीमध्ये किमान २ संचालक असावे लागतात	सार्वजनिक कंपनीमध्ये किमान ३ संचालक असावे लागतात
५.	भागांचे हस्तांतरण	खाजगी कंपनीच्या भागांचे मुक्तपणे हस्तांतर करता येत नाही.	सार्वजनिक कंपनीच्या भागांचे मुक्तपणे हस्तांतर करता येते.
६.	नाव	खाजगी कंपनीत नावाच्या शेवटी ‘खाजगी मर्यादित’ असा शब्द असला पाहिजे.	सार्वजनिक कंपनीत नावाच्या शेवटी ‘मर्यादित’ असा शब्द असला पाहिजे.
७.	माहितीपत्रक	खाजगी कंपनी ‘माहितीपत्रक’ किंवा ‘माहितीपत्रकाऐवजी निवेदन’ प्रसिद्ध करू शकत नाही.	सार्वजनिक कंपनी ‘माहितीपत्रक’ किंवा ‘त्याऐवजी निवेदन’ प्रसिद्ध करू शकते.
८.	नियामक सभा व व्यवसाय प्रारंभ	या कंपनीला नियामक सभा घेण्याची आवश्यकता नसते. ‘नोंदणी दाखला’ मिळाल्यानंतर ही कंपनी आपला व्यवसाय सुरू करू शकते.	या कंपनीला नियामक सभा घेणे बंधनकारक असते. ‘व्यवसाय प्रारंभ’ दाखला मिळाल्यानंतर ही कंपनी आपला व्यवसाय सुरू करू शकते.

अ.क्र.	मुद्दे	एकल व्यापारी व्यवसाय	भागीदारी संस्था	अविभक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय	सहकारी संस्था	प्रमंडळ
१.	अर्थ	मालकी व व्यवस्थापन एकाच व्यक्तीकडे.	व्यवसाय करणेसाठी किमान दोन व्यक्ती एकत्र याव्या लागतात.	वंशपरंपरागत व्यवसाय हिंदू कुटुंबातील सदस्य चालवितात.	आपल्या सभासदांना सेवा देण्यासाठी स्थापन केलेला ऐच्छिक संघटन प्रकार.	भागांचे हस्तांतर करता येणारी, सभासदांच्या मालकीची असणारी कृत्रिम व्यक्ती.
२.	सभासद संख्या	एक आणि एकच व्यक्ती	किमान दोन तर कमाल ५० भागीदार	सभासद संख्येवर कोणतेही बंधन नसते.	किमान १० तर कमाल संख्येवर बंधन नसते.	खाजगी कंपनी– किमान २ तर कमाल २०० सार्वजनिक कंपनी किमान–७ कमाल – अमर्यादित.
३.	नोंदणी	नोंदणी करणे सक्तीचे नसते.	भारतात नोंदणी ऐच्छिक परंतु, महाराष्ट्रात सक्तीची.	नोंदणी करणे सक्तीचे नसते.	नोंदणी करणे सक्तीचे.	नोंदणी करणे सक्तीचे.
४.	जबाबदारी	जबाबदारी ही अमर्यादित असते	जबाबदारी ही अमर्यादित व संयुक्त असते.	कर्त्याची जबाबदारी अमर्यादित तर इतरांची मर्यादित.	भागांच्या दर्शनी मूल्याइतकी मर्यादित.	भागांच्या दर्शनी मूल्याइतकी मर्यादित.
५.	भांडवल	तुलनेने अल्प भांडवल	तुलनेने अधिक भांडवल	पूर्वजांची संपत्ती हेच भांडवल.	तुलनेने जास्त भांडवल.	प्रचंड प्रमाणात भांडवल उभारणी.
६.	गोपनीयता	या व्यवसायात जास्तीत जास्त गोपनीयता राखता येते.	गोपनीयता भागीदारांच्या पुरती मर्यादित राहते.	कौटुंबिक पातळीवर गोपनीयता राखली जाते.	व्यावसायिक गुप्तता कमी	व्यावसायिक गुप्तता कमी
७.	व्यवस्थापन	एकच व्यक्तीकडे व्यवसायाचे व्यवस्थापन असते.	सर्व भागीदारांना व्यवसाय व्यवस्थापनाचे समान अधिकार असतात.	कर्त्याकडे सर्व व्यवसायाचे अधिकार असतात.	संचालक मंडळाकडे व्यवस्थापनाचे अधिकार असतात.	संचालक मंडळ व्यवस्थापन पाहते.

८.	स्थैर्य	या व्यवसायाला दिर्घकाळ टिकणारे स्थैर्य नसते.	या व्यवसायाला दिर्घकाळ टिकणारे स्थैर्य नसते.	पहिल्या दोन व्यवसायाच्या तुलनेत अधिक स्थैर्य लाभते.	स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्वामुळे दीर्घकाळ स्थैर्य लाभते.	स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्वामुळे दीर्घकाळ टिकणारे स्थैर्य लाभते.
९.	सरकारी नियंत्रण	सरकारचा हस्तक्षेप कमी	सरकारी हस्तक्षेप कमी असतो.	सरकारचा हस्तक्षेप हा मर्यादित राहतो.	या व्यवसायावर पूर्णपणे सरकारी नियंत्रण असते.	या व्यवसायावर पूर्णपणे सरकारी नियंत्रण असते.
१०.	कायदा	स्वतंत्र असा कोणताही कायदा या व्यवसायासाठी नाही.	भारतीय भागीदारी कायदा १९३२ नुसार व्यवसाय करावा लागतो.	हिंदू वारसा हक्क कायदा १९५६ व हिंदू कायदा लागू.	भारतीय सहकारी कायदा १९१२ व संबधित राज्याचे कायदे लागू.	भारतीय कंपनी कायदा २०१३ लागू.
११.	स्थापना (प्रक्रिया)	सहज व सुलभ स्थापना.	भारतीय भागीदारी कायदा व भागीदारी करार.	तुलनेने स्थापना पद्धत सुलभ.	कमी खर्चीक पण वेळखाऊ स्थापना प्रक्रिया	स्थापना प्रक्रिया खर्चीक, वेळखाऊ व गुंतागुंतीची असते.
१२.	मतदानाचा हक्क	--	--	--	एक व्यक्ती - एक मत हे तत्त्व लागू असते.	एक भाग - एक मत हे तत्त्व लागू असते.

सारांश

● खाजगी क्षेत्र –खाजगी क्षेत्र म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील असे एक अंग की जे नफा मिळविण्यासाठी व्यक्तींकडून, व्यक्तीसमूहाकडून किंवा कंपनीकडून चालविले जाते व सरकारचे यावर नियंत्रण असते.

उदा. एकल व्यापारी संघटना, भागीदारी संस्था, एकत्र हिंदू-कुटुंब पद्धती व्यवसाय, संयुक्त भांडवली संस्था, सहकारी संस्था.

१) एकल व्यापारी संघटना – एकल व्यापारी व्यवसाय संघटनेमध्ये एकच व्यक्ती व्यवसायाचा मालक असते.

● **वैशिष्ट्ये –**

१) व्यक्तिगत मालकी
२) नफ्यात किंवा धोक्याच्या जबाबदारीत वाटेकरी नाही.
३) स्वयंरोजगार
४) स्थानिक बाजारपेठेत कार्य
५) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्वाचा अभाव
६) कमीत कमी सरकारी नियमन
७) अमर्यादित जबाबदारी.

- **गुण –**

१) सुलभ स्थापना
२) त्वरित निर्णय
३) प्रचंड गोपनीयता
४) प्रत्यक्ष प्रेरणा
५) लवचीकता
६) कमी खर्च
७) कार्यक्षमता

- **दोष –**

१) मर्यादित भांडवल
२) मर्यादित व्यवस्थापकीय कौशल्य
३) अमर्यादित जबाबदारी
४) स्थैर्याचा अभाव
५) विशेषिकरणाचा अभाव
६) मोठ्या प्रकारच्या उद्योगांना उपयुक्त नाही.

भागीदारी संस्था – एकापेक्षा जास्त व्यक्तींची मालकी आणि व्यवस्थापन असलेली व्यवसाय संस्था म्हणजे भागीदारी संस्था होय.

- **वैशिष्ट्ये–**

१) करार
२) संयुक्त मालकी
३) संयुक्त व्यवस्थापन
४) कायदेशीर व्यवसाय
५) उत्तरदायित्व
६) भागीदारांची संख्या
७) प्रधान – अभिकर्ता संबंध
८) लाभ हस्तांतरणावर बंधन
९) नोंदणी
१०) नफा व तोट्याची विभागणी
११) भागीदारीची समाप्ती
१२) विसर्जन

- **गुण –**

१) सुलभ स्थापना
२) भांडवल
३) व्यवसायिन गुप्तता

४) सातत्यपूर्ण अस्तित्व

५) कार्यातील लवचीकता

६) निर्णय क्षमता

७) श्रम व मोबदला सहसंबंध

८) नावलौकिक

९) तज्ज्ञांचा सहभाग

- **दोष –**

१) सातत्यातील समस्या

२) कायदेशीर अस्तित्वाचा अभाव

३) विवाद

४) लाभ अहस्तांतरणीय

५) मर्यादित भागीदार

६) भागीदारांच्या प्रवेशामध्ये अडचण

७) अमर्यादित जबाबदारी

८) विहित अधिकारांचा धोका

९) मर्यादित भांडवल

१०) गोपनियतेची समस्या

- **भागीदारांचे प्रकार –**

१) सक्रिय भागीदार

२) निष्क्रिय भागीदार

३) नाममात्र भागीदार

४) गुप्त भागीदार

५) अज्ञान भागीदार

६) केवळ नफ्यातील सहभागी भागीदार

७) उप-भागीदार

८) मर्यादित जबाबदारी असलेला भागीदार

९) आभासी भागीदार

- **भागीदारी संस्थेचे प्रकार –**

अ) सामान्य भागीदारी – १) ऐच्छिक भागीदारी
२) विशिष्ट कालावधीची भागीदारी
३) विशिष्ट उपक्रमाची भागीदारी

ब) मर्यादित जबाबदारीची भागीदारी

एकत्र हिंदू कुटुंब व्यवसाय –

एकत्र हिंदू कुटुंब वारसा हक्काने, हिंदू कायद्याप्रमाणे व्यवसाय चालविणे तेंव्हा त्यास अविभक्त हिंदू कुटुंब पद्धती व्यवसाय असे म्हणतात.

- **वैशिष्ट्ये –**

१) अस्तित्व फक्त भारतातच

२) स्थापना

३) सभासदत्व

४) संयुक्त मालकी

५) चांगली पतप्रतिष्ठा

६) व्यवस्थापन

७) नफ्यात सहभाग

- **गुण –**

१) सुलभ स्थापना

२) सहकर्त्यांचे हितरक्षण

३) त्वरित व अचूक निर्णय

४) कामातूनच प्रशिक्षण

५) सहकर्त्यांची जबाबदारी

- **दोष –**

१) कर्त्याची अमर्यादित जबाबदारी

२) आर्थिक व व्यवस्थापकीय साधनांवर मर्यादा

३) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्वाचा अभाव

४) व्यवसायाचे विभाजन

५) श्रम व पारितोषिक यांचा प्रत्यक्ष संबंध नाही.

- **सहकारी संस्था –**

'प्रत्येकाने सर्वांसाठी आणि सर्वांनी प्रत्येकासाठी' या तत्वाने एकत्र येऊन आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दृष्टीने स्थापन केलेली संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय.

- **वैशिष्ट्ये –**

१) ऐच्छिक व खुले सभासदत्व

२) लोकशाही तत्त्वे

३) व्यवस्थापन

४) नोंदणी

५) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व.

६) मर्यादित जबाबदारी

७) सभासद संख्या

८) मतदानाचा समान हक्क

९) सेवाभाव

- **गुण –**

१) लोकशाही व्यवस्थापन

२) खुले सभासदत्व

३) व्यवसाय चालविण्याचा खर्च कमी

४) मर्यादित जबाबदारी

५) कर सवलत

६) स्वयं अर्थसाहाय्यता व सामाजिक कल्याण

- **दोष –**

१) मर्यादित भांडवल

२) अकार्यक्षम व्यवस्थापन

३) जनतेचा कमी विश्वास

४) मर्यादित विस्तार

५) प्रेरणेचा अभाव.

- **सहकारी संस्थेचे प्रकार –**

१) ग्राहक सहकारी संस्था

२) उत्पादकांची सहकारी संस्था (औद्योगिक)

३) विपणन सहकारी संस्था

४) शेती सहकारी संस्था

५) सहकारी गृहनिर्माण संस्था

६) सहकारी पतसंस्था.

- **संयुक्त भांडवली संस्था –**

कंपनी कायद्याने स्थापन झालेली नोंदणीकृत संस्था म्हणजे संयुक्त भांडवली संस्था होय.

- **वैशिष्ट्ये –**

१) ऐच्छिक संघटना

२) नोंदणीकृत संस्था

३) नोंदणीकृत कार्यालय

४) कृत्रिम व्यक्ती

५) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व

६) बोधचिन्ह

७) मर्यादित जबाबदारी

८) भागांचे हस्तांतरण

९) मालकी व व्यवस्थापन फारकत

१०) चिरंतन अस्तित्व

११) सभासदत्व

- **गुण –**

१) मोठ्या प्रमाणावर भांडवल

२) व्यावसायिक व्यवस्थापन

३) विस्तारास मोठ्या प्रमाणावर संधी

४) जनतेचा विश्वास

५) करात सवलत

६) तज्ज्ञांच्या सेवा

७) चिरंतन अस्तित्व

८) मर्यादित जबाबदारी

- **दोष –**

१) स्थापना करण्यास कठीण

२) गोपनियतेचा अभाव

३) वेळखाऊ निर्णय प्रक्रिया

४) प्रत्यक्ष संबंधांचा अभाव

५) व्यवस्थापनाचा खर्च अधिक

६) माहितीचा गैरवापर/सट्टेबाजी

व्यावसायिक संधी

स्वयंरोजगाराच्या संधी :

१. एकल व्यापारी संस्था

२. भागीदारी संस्था

३. अंतर्गत सजावटकार

४. समारंभ समन्वयक

५. ई-कॉमर्स

व्यावसायिक संधी :

१. वाहतूक संस्था

२. मोबाईल रिचार्ज दुकान

३. शिलाई व्यवसाय

४. वधू-वर सूचक सल्लागार

संदर्भ सूची

- खन्ना, सोमा राज, सुरेंद्र थापा व सितारा धाकल. व्यवसाय अभ्यास. काठमांडूः तालेजू प्रकाशन.
- पंत, प्रेम रा.., इटि अल. व्यवसाय अभ्यास, काठमांडू : बुद्‌ध शैक्षिक प्रसारक व वितरक प्रायव्हेट लि. २०१०.
- https://www.youthkiawaaz.com/2016/09/amul-india-success-story/
- https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_cooperatives

स्वाध्याय

प्र.१ ला अ) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

१. एकल व्यापारी व्यवसाय संस्थेमध्ये ------- व्यावसायिक गुप्तता असते.

अ) कमीत कमी ब) जास्तीत जास्त क) मर्यादित

२. अविभक्त हिंदू - कुटुंब पद्धती व्यवसायात संस्थेतील सदस्यांना -------- असे म्हणतात.

अ) सुतार ब) सहकर्ते क) कर्ता

३. अविभक्त हिंदू - कुटुंब पद्धती व्यवसायात संस्थेतील प्रमुखाला ---------असे म्हणतात.

अ) कर्ता ब) सहकर्ते क) संस्थापक

४. महाराष्ट्रामध्ये भागीदारी व्यवसाय संस्थेची नोंदणी करणे ------------ असते.

अ) सक्तीचे ब) ऐच्छिक क) सोपी

५. संयुक्त भांडवली संस्थेमधील सभासदांची जबाबदारी ---------- असते.

अ) मर्यादित ब) अमर्यादित क) निर्बंधित

६. संयुक्त भांडवली संस्था ही --------- ने निर्माण केलेली कृत्रिम व्यक्ती आहे.

अ) कायद्याने ब) कराराने क) स्वेच्छेने

७. संयुक्त भांडवली संस्थेची नोंदणी करणे ----------- असते.

अ) सक्तीचे ब) मुक्त क) अनावश्यक

८. सहकारी संस्थेमधील सभासदाची जबाबदारी -------- असते.

अ) मर्यादित ब) निर्बंधित क) जास्तीत जास्त

९. भारतीय सहकारी संस्था कायदा -------- साली संमत करण्यात आला.

अ) १९१२ ब) १९१३ क) १९११

१०. ---------- हे कंपनीची सही / स्वाक्षरी म्हणून कार्य करते.

अ) बोधचिन्ह ब) सामायिक चिन्ह क) सामायिक प्रतिमा

ब) **योग्य जोड्या जुळवा.**

गट 'अ'	गट 'ब'
अ. खाजगी कंपनी	१. कर्ता
ब. सार्वजनिक कंपनी	२. स्थानिक बाजारपेठ
क बोधचिन्ह	३. १९३२
ड. भागीदारी कायदा	४. जास्तीत जास्त २०० सभासद
इ. संयुक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय	५. एकपात्री प्रयोग
	६. कमीत कमी ७ सभासद
	७. कमीत कमी १० सभासद
	८. कंपनीची सही
	९. जास्तीत जास्त १०० सभासद
	१०. व्यवस्थापक

(क) **योग्य शब्द, शब्दसमूह, संज्ञा लिहा.**

१. सहकारी संस्थेचे दैनंदिन व्यवस्थापन पाहण्यासाठी सभासदांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी मंडळ.

२. व्यवसायाचा मालक हाच त्याच्या व्यवसायाचा चालक व निर्णय कर्ता असतो.

३. एक पात्री प्रयोगासारखा व्यवसाय संघटन प्रकार.

४. अविभक्त हिंदू कुटुंब पद्धती व्यवसाय संस्थेतील सदस्य.

५. जो भागीदार आपले नाव भागीदारी संस्थेला देतो.

६. या कंपनीमध्ये भागांचे मुक्तपणे हस्तांतर करता येते.

७. भागीदारीचा लेखी करार.

८. सहकारी संस्थेचे ध्येय.

९. सेवाप्रेरित व्यवसाय संघटना.

(ड) **चूक की बरोबर ते लिहा.**

१. एकल व्यापारी हा त्याच्या व्यवसायाचा निर्णयकर्ता असतो.

२. एकल व्यापारी हा स्थानिक बाजारपेठेत कार्य करतो.

३. लहान प्रमाणावरील व्यवसायासाठी एकल व्यापारी हा संघटन प्रकार उपयुक्त आहे.

४. एकत्र हिंदू कुटुंब पद्धती व्यवसायामध्ये कर्त्याची जबाबदारी अमर्यादित असते.

५. एकत्र हिंदू कुटुंब पद्धती व्यवसायामध्ये अमर्यादित सभासद संख्या असते.

६. संयुक्त भांडवली संस्था मोठ्या प्रमाणावर भांडवल उभारणी करू शकते.

७. कंपनीमध्ये मालकी व व्यवस्थापन यात फारकत केली जाते.

८. संयुक्त भांडवली संस्थेचे व्यवस्थापन संचालक मंडळ पाहते.

९. भागीदारी संस्थेमध्ये करार हा लेखी किंवा तोंडी असू शकतो.

१०. भागीदारी संस्थेमध्ये प्रत्येक भागीदाराची जबाबदारी ही मर्यादित असते.

११. सहकारी संस्थेचा मुख्य हेतू सभासदांना सेवा देणे हा असतो.

१२. सहकारी संस्थेचे सभासदत्व घेणे बंधनकारक असते.

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

१) एकल व्यापारी व्यवसाय, अविभक्त हिंदू कुटुंब पद्धती, अशासकीय संघटना(NGO), भागीदारी संस्था

२) सक्रीय भागीदार, भागधारक, नाममात्र भागीदार, गुप्त भागीदार

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

१) खाजगी व्यवसाय क्षेत्राचे मालकी व व्यवस्थापन............कडे असते.

२) .... या व्यवसायात फक्त एकच व्यक्ती मालक असते.

३) .... व्यवसाय संघटन प्रकारामध्ये जन्माने सभासदत्व प्राप्त होते.

४) व्यवसायाच्या दैनंदिन कामकाजामध्ये भाग घेणारा भागीदार ....

५) भागीदारीच्या कालावधी संदर्भात जेव्हा भागीदारीच्या करारामध्ये कोणतीही तरतूद केली जात नाही तेंव्हा त्या प्रकारास ....म्हणतात.

६) अविभक्त हिंदू-कुटुंब व्यवसायाची मालमत्ता सामूहिकपणे.............यांच्या मालकीची असते.

७) सहकारी संस्थेचे व्यवस्थापन .... तत्त्वावर आधारलेले असते.

८) सहकारी संस्थेत मतदानासाठी........... नियम असतो.

९) संयुक्त भांडवली संस्थेत मतदानासाठी .... नियम असतो.

१०) सहकारी संस्थेच्या भागाची दर्शनी किंमत............. असते.

११) ग्राहक सहकारी संस्थेची स्थापना .... कडून केली जाते.

१२) संयुक्त भांडवली संस्थेची नोंदणी करणे......... कायद्याने सक्तीचे असते.

ग) कंसातील अचूक पर्याय निवडा.

'अ'	'ब'
१) कमीत कमी २ व जास्तीत जास्त २००	
२) कमीत कमी १० व जास्तीत जास्त अमर्यादित	
३)	कमीत कमी ७ व जास्तीत जास्त अमर्यादित
४) एकच सभासद असणारा व्यवसाय संघटन प्रकार	
५) किमान २ व कमाल ५०	

(खाजगी कंपनी, एकल व्यापारी, सहकारी संस्था, भागीदारी व्यवसाय, सार्वजनिक कंपनी)

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) एकल व्यापारी व्यवसाय म्हणजे काय?

२) भागीदारी संस्थेची व्याख्या सांगा.

३) संयुक्त भांडवली संस्थेचा अर्थ काय?

४) अविभक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय म्हणजे काय?

५) सहकारी संस्था म्हणजे काय?

६) अज्ञान भागीदार म्हणजे काय?

७) आभासी भागीदार म्हणजे काय?

८) फक्त नफ्यातील भागीदार म्हणजे काय?

९) सर्वसाधारण भागीदारी म्हणजे काय?

१०) खाजगी कंपनीचा अर्थ काय?

११) सार्वजनिक कंपनीचा अर्थ काय?

ई) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

१) सार्वजनिक कंपनीच्या भागांचे मुक्तपणे **हस्तांतर करता येत नाही.**

२) खाजगी कंपनीमध्ये किमान **तीन** संचालक असतात.

३) संयुक्त भांडवल संस्थेची नोंदणी करणे **सक्तीचे नसते**.

४) एकल व्यापारी व्यवसाय संस्थेमध्ये गोपनियता **कमी** असते.

५) भागीदारी संस्थेमध्ये कमीत कमी **तीन** सभासद असतात.

६) अविभक्त हिंदू-कुटुंब व्यवसायातील ज्येष्ठ व्यक्तीला **सहकर्ते** असे म्हणतात.

७) भारतामध्ये **भारतीय भागीदारी कायदा, १९४०** अंमलात आणला जातो.

प्र.२ रा संज्ञा / संकल्पना स्पष्ट करा.

१) एकल व्यापारी व्यवसाय

२) भागीदारी संस्था

३) अविभक्त हिंदू-कुटुंब व्यवसाय

४) सहकारी संस्था

५) संयुक्त भांडवली संस्था

६) कर्ता

७) व्यवस्थापन समिती

८) नामधारी भागीदार

प्र.३ रा खालील घटना / परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

१. श्री रघुनाथ गेली ३० वर्षे व्यापार करतात. त्यांचा व्यापार पिढीजात आहे किरण व नमन हे त्यांचे दोन मुलगे व त्यांच्या पत्नी सुद्धा त्यांना ह्या व्यापारात मदत करतात.

   १. हा कोणता व्यवसाय आहे?

   २. या व्यवसायात रघुनाथला काय म्हणतात?

   ३. किरण व नमन यांना काय म्हणतात?

२. श्री. सावंत सनदी लेखापाल व श्री. तांबे वास्तुविषारद हे दोघे ही पेशा चालवतात ते एकत्र येऊन ‘एस्टी फर्मस्’ नागपूला सुरू करतात.

   १. वरील व्यवसाय ओळखा.

   २. ही नोंदणीकृत संस्था आहे का?

   ३. श्री. सावंत यांचा पेशा काय आहे?

प्र.४ था फरक स्पष्ट करा.

१. खाजगी मर्यादित कंपनी व सार्वजनिक मर्यादित कंपनी.

२. एकल व्यापारी व्यवसाय व भागीदारी संस्था.

३. भागीदारी संस्था व अविभक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय.

४. सहकारी संस्था व संयुक्त भांडवली संस्था.

५. अविभक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय व संयुक्त भांडवली संस्था.
६. सहकारी संस्था व भागीदारी संस्था.

प्र.५ वा खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१) एकल व्यापारी संस्थेची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये.
२) भागीदारांचे कोणतेही चार प्रकार सांगा.
३) सहकारी संस्थेचे कोणतेही चार प्रकार सांगा.
४) संयुक्त हिंदू कुटुंब व्यवसायाचे कोणतेही चार फायदे लिहा.
५) संयुक्त भांडवली संस्थेचे कोणतेही चार दोष सांगा.

प्र.६ वा खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१) एकल व्यापाऱ्याची जबाबदारी अमर्यादित असते.
२) कर्ता हा अविभक्त कुटुंब व्यवसाय संघटनेचा सर्वेसर्वा असतो.
३) आपल्या सभासदांना सेवा पुरविणे हा सहकारी संस्थेचा मुख्य हेतू असतो.
४) संयुक्त भांडवली संस्था मोठया प्रमाणावर भांडवल उभारणी करू शकतात.
५) अविभक्त हिंदू-कुटुंब व्यवसायामध्ये सहकर्त्यांची जबाबदारी मर्यादित असते.
६) लहान प्रमाणावरील व्यवसायासाठी एकल व्यापारी संस्था प्रकार उपयुक्त असतो.
७) सहकारी संस्था लोकशाही तत्त्वांचे पालन करते.
८) संयुक्त भांडवली संस्थेमध्ये मालकी व व्यवस्थापन यात फरक केली जाते.
९) खाजगी कंपनीमध्ये आपल्या भागांचे मुक्तपणे हस्तांतर करता येत नाही.
१०) भागीदारी संस्थेतील सर्व भागीदार संयुक्तपणे मालक असतात.
११) सक्रीय भागीदार, भागीदारी संस्थेच्या दैनंदिन कामकाजात भाग घेतो.

प्र.७ वा खालील प्रश्न सोडवा.

१) सहकारी संस्थेचे विविध प्रकार सांगा
२) संयुक्त भांडवली संस्थेची वैशिष्ट्ये सांगा.
३) सहकारी संस्थेची वैशिष्ट्ये लिहा.

प्र.८ वा खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा

१) एकल व्यापारी व्यवसायाची वैशिष्ट्ये सांगा
२) भागीदारी संस्थेचे प्रकार सांगा
३) भागीदारांचे विविध प्रकार सांगा
४) संयुक्त भांडवली संस्थेची कोणतीही पाच वैशिष्ट्ये लिहा.
५) सहकारी संस्थांचे गुण स्पष्ट करा.
६) भागीदारी संस्थेचे दोष स्पष्ट करा.
७) संयुक्त भांडवली संस्थेचे गुण स्पष्ट करा.
८) भागीदारी संस्थेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
९) सहकारी संस्थांचे प्रकार स्पष्ट करा.
१०) संयुक्त भांडवली संस्थेचे दोष स्पष्ट करा.